

Elvio Baccarini, *John Stuart Mill*, u E. Kulenović (ur.), *Moderna politička teorija*, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 291-330.

Verzija: 19.1.2012.

Uvod

Filozofija politike Johna Stuarta Milla predstavlja prekretnicu u političkoj misli u 19. stoljeću, kroz značajne tragove utjecaja na misao 20. i 21. stoljeća. Millov je opus ogroman i obuhvatan. Aktivan je bio i utjecajan u mnoga područja koja uključuju, uz ostalo, političku ekonomiju, logiku, spoznajnu teoriju, religiju i psihologiju. Za nas najvažnija su područja njegovog rada filozofija morala i filozofija politike. Novosti koje je u tim područjima ponudio su iznimno važne, iako su različito vrednovana. Prije svega, valja istaknuti njegov pokušaj nuđenja novoga shvaćanja utilitarizma, s obzirom da će bez razumijevanja te tematike ostati nejasna neka bitna pitanja u njegovoj filozofiji politike. Utilitarizam je doktrina u koju je bio podučen od strane svoga oca Jamesa i njegovog prijatelja Jeremyja Benthama, koji je i začetnik ove doktrine. Makar je utilitarizam u svojoj povijesti doživio nekoliko preformulacija, njegova središnja ideja je vrednovanje ljudskoga djelovanja u odnosu na povećanje opće korisnosti – maksimiziranja opće sreće i minimiziranja općeg zla. Mill se stalno pozivao na utilitarizam kao na temelj svakoga razmišljanja o moralu i o ispravnoj politici.¹

Mill je očito smatrao da postoji harmonija između težnje djelovanja za povećavanje opće korisnosti i dobra pojedinca, tako da je mogao zastupati istovremeno ovakvu doktrinu i snažan oblik individualizma (koji se, kako ćemo vidjeti kasnije u tekstu nikako ne smije brkati s idejom odvojenosti pojedinca, a još manje s egoizmom). Millov se inovativni doprinos u razvoju utilitarizma sastojao u tome što je smatrao da se ne mogu sva zadovoljstva ujednačiti i jednostavno zbrajati u ustanovljavanju ispravnih moralnih ili političkih odgovora, već treba težiti afirmaciji viših zadovoljstava.

Njegovo vjerojatno najpoznatije djelo, *O slobodi*, ima ogroman utjecaj na kasnije političke i pravne rasprave o slobodi, a moglo bi se reći općenito i na zdravorazumsko shvaćanje granica slobode. Mnogi u središnjoj ideji Millove teorije o slobodi vide jednu od temeljnih postavki političkog shvaćanja

¹ Za uvod u Millov utilitarizam preporučam (Crisp, 1997).

suvremene zapadnjačke civilizacije. U toj knjizi Mill predstavlja svoje načelo zaštite pojedinca od uplitanja države i zajednice, ali zbog naglaska utilitarizma na opću korisnost, mnogi smatraju da Mill nije mogao ponuditi dosljednu obranu slobode, što predstavlja jednu od najprisutnijih tema u kasnijim raspravama o Millu.

Ništa manje važne nisu niti Millove rasprave o demokraciji, pri čemu je njegova ogromna vrlina u tome što je uočio da demokracija ne nudi jamstvo da će se djelovati za dobro zajednice, niti za dobro pojedinaca.² Štoviše, moguće je da se demokracija manifestira i kao novi oblik tiranije. Posebice je za Milla bilo važno postići da se demokracija ne pojavi kao tiranija većine, a niti kao puko nadglasavanje većine. Iz tih je razloga Mill nastojao osmisliti niz rješenja koja bi pomogla tome da demokratske odluke ne ovise prvenstveno o brojčanim odnosima, već o razložitosti argumenata.

Na kraju ovoga uvoda, valja svakako istaknuti Millov odnos prema socijalizmu. Mill je uvijek zadržao vjeru u važnost ne samo slobode pojedinca, već i slobodnih inicijativa u svim područjima, a izražavao je veliku bojazan od svakoga širenja državnih ovlasti. Ipak, njegova misao se nikako ne može poistovjetiti s onim što se danas označava izrazom neoliberalizam. Mill je u potpunosti bio svjestan loših i nepravednih ishoda neobuzdanog kapitalizma te je prihvaćao kritike kapitalističkog uređenja u njegovo doba. Štoviše, jasno je izrazio stav da ne postoji načelno nikakav razlog sa stajališta pravednosti zbog kojega se država ne bi uplitala u ekonomsko područje. Iz tih razloga, iznimno je važno čitati Milla radi potpunije spoznaje liberalizma i njegovih potencijala. Millova nam misao pokazuje kako liberalizam nije fetišistički vezan uz ideju potpuno slobodnog tržišta i predstavlja dobru osnovu i za uvažavanje vrijednosti jednakosti.

U ovom tekstu prikazujem Millovu misao u onome što mislim da se može označiti kao konačan oblik njegove teorije, a odustao sam od prikazivanja njezinog razvoja i različitih faza.³ Usredotočio sam se na one sadržaje Millove misli koji ga čine ne samo važnim autorom u povijesti

² O složenom odnosu liberalizma i demokracije, vidi: (Bobbio, 1992) i (Ravlić, 2001, 12-17, 306-307).

³ Čitatelje koji su zainteresirani za takvu temu upućujem na (Cressati, 1988, 27-36) i na (Ravlić, 2001) gdje je tema obrađena na različitim mjestima.

političke teorije i filozofije politike, već i autorom koji je na snažan način utjecao na ideje koje su žive i u tekućim raspravama o temeljnim moralnim i političkim pitanjima, ili ih je čak utemeljio.

BIOGRAFIJA

Mill je sam napisao autobiografiju koja predstavlja važan tekst za shvaćanje njegove misli, a zanimljiva je i po sebi kao prikaz razvoja osobe u odnosu na osmišljen i utjecajan odgoj, u njezinom osamostaljenju i u životnoj krizi koja se pojavila, ali je i bila prevladana.⁴ Rođen je 1806., a umro 1873. Nakon dugog prijateljstva i dvije godine nakon smrti njezinog muža, oženio je Harriet Taylor 1851. Sam John Stuart kaže da je Harriet imala ogroman utjecaj na njegov život i na njegovo stvaralaštvo, iako postoje interpretacije koje su skeptične prema takvoj tvrdnji.⁵ Postoje i druge interpretacije prema kojima je utjecaj bio zapravo negativan. Ne mislim da su takva pitanja od posebne važnosti za razmatranje Millovih ideja, iako bi sam Mill smatrao nepoštenim zaobići Harriet Taylor u prikazivanju njegove misli.

Bio je djelatnik u East India Company, gdje je počeo raditi već od svoje sedamnaeste godine. Od 1865. do 1868. bio je i član Parlamenta. Njegova se politička aktivnost bitno razlikovala od suvremenog shvaćanja političkog angažmana. Bio je izglasan unatoč odsutnosti političke kampanje, te se strogo postavljao prema troškovima u izbornoj kampanji. U svom parlamentarnom djelovanju nije se podvrgavao široko prihvaćenim uvjerenjima, već se nadao da će uspjeti preusmjeriti javno mnijenje. Valja istaknuti njegovo angažiranje za proširenje prava glasa ženama.

U ranijem razdoblju svoga života, John Stuart Mill je bio pod snažnim utjecajem svoga oca Jamesa, koji je pokušao u odgoju sina oprimirati svoje moralne i društvene ideale. Grčki jezik je John Stuart učio već od svoje treće godine, latinski od 8., a logiku je počeo učiti u 12. godini. Veoma je rano počeo učiti političku ekonomiju, posebice kroz misao Adama Smitha i Davida Ricarda. Naravno, odgoj se odvijao i pod snažnim utjecajem Benthamovog

⁴ Millova je autobiografija prevedena i kod nas. Sažeta je u raznim monografijama koje se bave Millom. Ovdje slijedim i sažimam prikaz Millovog života koji je ponudio Jonathan Riley u (Riley, 1998, 3-23).

⁵ O utjecaju Harriet Taylor, vidi: (Robson, 1968, 50-68).

utilitarizma.⁶ Kasnije je John Stuart pokrenuo postepeno osamostaljenje u kojemu se očituje njegov intelektualni razvoj koji odstupa od temeljnih postavki njegova oca. Svjetonazor i intelektualni smjer prema kojemu ga je usmjerio James Mill vidio je u sposobnosti rasuđivanja temeljnu ljudsku komponentu. John Stuart je u svom samostalnom razvoju smatrao da ovakvo racionalističko shvaćanje čovjeka predstavlja suviše usku perspektivu, te je naglašavao važnost emocija i strasti, pored razuma. Tu je ideju posebno osvijestio u toku duhovne krize koju je doživio 1827., a koja je trajala otprilike pola godine. Ishod toga procesa je nova verzija utilitarizma koja se kod Milla ne pojavljuje kao zbrajanje hedonističke opće korisnosti u kojemu svako zadovoljstvo vrijedi podjednako. Ovo novo shvaćanje utilitarizma je veoma utjecajno u odnosu na kasnije političke spise.

Millov život uvelike pojašnjava njegovu filozofiju, s obzirom da je na vlastitoj koži imao priliku osjetiti primjenu utilitarističkog svjetonazora, što ga je motiviralo na to da ga revidira, unaprijedi i upotpuni.

POVIJESNI KONTEKST

Mill je živio u razdoblju koje je u značajnoj mjeri doprinijelo razvoju njegove misli. Njegova je pažnja bila usmjerena događajima i potrebama njegovog vremena, što se odrazilo na njegovu misao na dva načina. Prvi je u tome što je Mill pažljivo pokušavao iz realnih događaja izvući pouke koje bi govorele o opravdanosti ili neopravdanosti određenih teorijskih pogleda. Važan aspekt njegove metode je vidljiv u stalnom oprezu u odnosu na uvođenje društvenih promjena koje bi bile potaknute iracionalnim sklonostima, iako su njegove središnje težnje upravo bile reformatorske i usmjerene društvenom i ljudskom napretku. Takav odnos prema standardu prihvaćanja društvenih projekata poučan je i u današnje vrijeme. Drugi razlog Millove pažnje u odnosu na potrebe njegovog vremena je vezan uz to što je on zamišljao kao vlastiti prioritetni zadatak, a to je, kako ispravno naglašava John Rawls, objašnjenje i

⁶ O misli Jamesa Milla i Jeremyja Benthamu i o njihovom utjecaju na Johnu Stuartu, vidi: (Robson, 1968, 3-49), (Cressati, 1988, 17-26, 83-89, 92) i (Ravlić, 2001, 23-39, 69-72). Pored ovih ranih utjecaja na Millovu misao i drugih bitnih utjecaja koje ovdje neću naglasiti, valja istaknuti i kasniji utjecaj koji će biti veoma važan u odnosu na njegovo zrelo stvaralaštvo. To je utjecaj Alexisa de Tocquevilla. Tocquevillovim se utjecajem na Milla bave mnogi autori, a

odbrana filozofskih, moralnih i političkih načela prema kojima bi trebalo organizirati moderno društvo (Rawls, 2007, 252). Millov je zadatak, dakle, bio usko vezan uz društvenu zbilju.

Među bitnim događajima koji su se pojavili u njegovom životu su zabrana trgovanja robovima (1807), Napoleonov pad (1815), revolucija u Francuskoj 1830., o kojoj je Mill i pisao, izmjena izbornog sustava u Engleskoj i Walesu kojom se središnji utjecaj preselio s centara u kojima je naglasak bio na aristokraciji na industrijalizirane gradove, te se proširio broj glasača uz rast utjecaja više srednje klase (1832), revolucije u raznim europskim zemljama (1848), stvaranje nacionalnih država poput Njemačke i Italije u drugoj polovini 19. stoljeća, te druga izmjena izbornog sustava koja je proširila broj nositelja izbornog prava i uključivala dio radnika (1867).⁷

Ti su događaji važni za Millov rad, s obzirom da je putem njih svjedočio nastanku moderne demokracije, s prednostima i opasnostima koje su vezale uz nju. Uspio je spoznati posljedice privrede koja se temelji na potpuno neometanom razvoju tržišta, te razvoj klasnih sukoba. To su vjerojatno društvene činjenice koje su najviše utjecale na njegovu misao. Odras je bio s jedne strane jačanje liberalne ideje o samostalnosti pojedinaca, a s druge strane težnja ispravljanju problema društvene nejednakosti. Sve to imajući u vidu demokraciju kao društveni i politički okvir koji nudi mnoge pogodnosti, ali i skriva opasnosti. Nacionalni pokreti su zasigurno imali utjecaja na Millovu misao, s obzirom da je pisao o odnosu višenacionalne države i mogućnosti liberalne demokracije i o teškoćama realizacije takvog političkog uređenja u takvim okolnostima.

POSEBNI DIJELOVI

Sloboda

Središnji problem Millove rasprave o slobodi jest stvoriti uvjete u kojima će se neometano jamčiti pojedincu mogućnost da razvija svoje potencijale. Time će se postići ujedno i razvoj zajednice u cjelini. Prikazati ću najprije dva ključna

među njima Robson (Robson, 1968, 109-114), a na više mjesta u svojoj knjizi Ravlić (Ravlić, 2001).

elementa Millove rasprave o slobodi: određenje granica slobode i obrana slobode. U ovom dijelu, prikazati ću određenje individualne slobode, one slobode koja se manifestira tako da nam se dopušta određena odvojenost, to da imamo određeni prostor koji je zajamčeni prostor u odnosu na tuđe uplitanje. Ta se sloboda razlikuje od one u kojoj uživamo kada smo sudionici u procesu zajedničkog donošenja odluka koje će vrijediti za sve.

Pitanje kojim ćemo se sada baviti jest koje su granice nedodirljivosti pojedinca u njegovoj sferi slobode, odnosno koji razlozi opravdavaju vanjsko uplitanje u tu sferu. Prikazati ćemo te granice onako kako su u Millovom eseju određene njegovim riječima:

„Predmet je ove rasprave, kao što je navedeno u naslovu, utvrditi jedno vrlo jednostavno načelo, koje bi moralo apsolutno vladati u postupcima društva prema pojedincu kada ga treba na što prinuditi ili nadzirati, bilo sredstvima fizičke prisile u obliku zakonskih kažnjavanja ili moralnom prinudom javnog mišljenja. Po tome je načelu samozaštita jedina svrha kroz koje se čovječanstvo, pojedinačno ili kolektivno, ima pravo miješati u slobodu djelovanja svakog od svojih članova. Jedini cilj, zbog kojeg se sila može pravedno primijeniti nad bilo kojim članom civilizirane zajednice protiv njegove volje, jest spriječiti ga da čini štetu drugima. Njegovo vlastito dobro, fizičko ili moralno, nije dovoljno opravdanje. On ne može biti pravedno prisiljen da što učini ili da se suzdrži, jer će za njega biti bolje da tako radi, jer će ga to učiniti sretnijim, jer bi po mišljenju ostalih činiti tako bilo mudro, ili čak pravilno. To su dobri razlozi da mu se zamjeri, da ga se uvjeri, ili nagovori, ili da se pozabavi s njim, ali ne da ga se prisili, ili da mu se nanese neko zlo. On je odgovoran društvu samo za ono svoje ponašanje koje se tiče ostalih. U dijelu koji se tiče isključivo njega, njegova je neovisnost s pravom apsolutna. Pojedinaac je neograničen gospodar nad samim sobom, nad svojim tijelom i dušom.“ (Mill, 1988, 118)

Na početku ovoga citata Mill spominje 'jedno vrlo jednostavno načelo'. To se načelo treba interpretirati u dva koraka, odnosno, kako kaže Mill, putem dviju maksima, pri čemu je jedna максима odgovorna za određivanje prostora nepovredivosti pojedinca, a druga je максима odgovorna za određivanje legitimnih razloga za uplitanje u nečiju slobodu:

„Prva je od tih maksima da pojedinac nije odgovoran društvu za svoje postupke ako se ti postupci ne tiču nikoga drugoga osim njega samoga. [...] Druga je максима da je pojedinac odgovoran za takve postupke koji su štetni interesima drugih, te ga se može podvrgnuti društvenim ili zakonskim

⁷ Ovaj dio koristi i temelji se na kronologiji događaja u Millovom životu koja se nalazi u: (Schneewind, 1969). Za pojašnjenja promjena izbornih sustava, vidi: Encyclopædia Britannica <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/495344/Reform-Bill>

kaznama, ako društvo misli da su one nužne za njegovu zaštitu“.⁸ (Mill, 1988, 179)

U prvom koraku, ključno je razlikovanje između onih radnji koje se tiču drugih i onih radnji koje se tiču samog djelatnika. Ova druga vrsta radnji predstavlja prostor apsolutne suverenosti djelatnika i, kao što se vidi iz citata, nitko nema pravo uplitanja u taj prostor. No, nisu ni sve radnje koje se tiču drugih takve da je u njihovom slučaju dopušteno uplitanje. Kako bi uplitanje bilo dopušteno, potrebno je i to da se ono događa radi sprečavanja uzrokovanja određenih šteta drugim pojedincima. Važno je naglasiti, kao što čini Gerald Gaus, da je kod Milla prisutna presumpcija slobode – treba se poštivati sloboda, osim ako ne postoji opravdan razlog da se sloboda ograniči. Kao što se vidjelo prema dvjema maksimama, nužan (ali ne i dovoljan) uvjet za ograničenje slobode jest da se ono opravda štetom koja se čini drugima (Gaus, 2009a).

Prije nego što ćemo se suočiti s kritikama Millovog načela, prikazati ću elemente koji potpadaju pod slobodom i koje nije dopušteno ograničavati: prije svega tu spada sloboda svijesti, sloboda misli i osjećaja, apsolutna sloboda na vlastiti stav na svim poljima, te sloboda javnoga izražavanja vlastita mišljenja, iako može izgledati da ta sloboda ovisi o nekom drugom načelu jer spada pod onaj dio individualnog ponašanja koji se tiče drugih, ali je nerazdvojna u odnosu na slobodu mišljenja. U takve slobode uključene su još i sloboda u oblikovanju života po vlastitom izboru i sloboda stupanja u kontakt s drugim pojedincima.

Millovo određenje je, nažalost, puno kompleksnije nego što bi on to sam želio. Neki autori smatraju da je Millova podjela između radnji koje se tiču samog djelatnika i radnji koje se tiču drugih neodrživa, te isto tako sumnjaju u opravdanost pozivanja na kriterij činjenja štete drugim pojedincima. Tako, na primjer, Anschutz tvrdi: „Potpuno je nemoguće onaj dio djelovanja neke osobe koji se tiče nje same razlikovati od onoga koji se tiče i drugih; ništa se ne postiže takvom distinkcijom“ (Anschutz, 1969, 48). Zamislimo radnje koje na prvi pogled mogu izgledati kao radnje koje se tiču samog djelatnika (ili

⁸ Uveo sam malu promjenu u odnosu na tekst prevoditelja Millovog eseja. On u ovom odlomku govori o 'dvama načelima'. Zadržao sam doslovnu formulaciju koju koristi Mill, koji

drugih djelatnika koji konsenzualno prihvaćaju njegovo ponašanje, ili interakciju s njime). Na primjer, to može biti konzumiranje alkohola u vlastitom stanu, ili vođenje ljubavi s istospolnom odraslom i razumnom osobom koja na to pristaje bez prisile. Na prvi pogled, te radnje mogu izgledati kao da se tiču samog djelatnika (odnosno, djelatnika koji uz pristanak postaje sudionik takvih radnji), a posebice mogu izgledati kao radnje kojima ne uzrokuje nikakva šteta drugima. Ali prisjetimo se, na primjer, osoba s vjerskim uvjerenjima koje snažno osuđuju konzumiranje alkohola i homoseksualnost. Takve osobe mogu iskreno patiti zbog toga što netko konzumira alkohol ili prakticira homoseksualnu ljubav. Patnja tih osoba izgleda kao posebno relevantna ako se uzme u obzir Millova želja da u pozadini njegove obrane slobode bude utilitarističko načelo, koje zahtijeva maksimiziranje omjera zadovoljstva u odnosu na patnje. Ako je takav omjer relevantan, tada je patnja onih koji osuđuju spomenuta ponašanja relevantna u utvrđivanju njihove dopustivosti. Drugim riječima, ako je patnja onih koji osuđuju takva ponašanja veća od zadovoljstva onih koji pristupaju takvim ponašanjima, tada bi se moglo reći da bi prema utilitarističkom načelu takva ponašanja trebali zabraniti. To bi moglo vrijediti i za iznošenje određenih uvjerenja, stavova ili jednostavno razmišljanja. Zamislimo osobu koja osjeća snažnu patnju zbog toga što netko nastoji javno iznositi dokaze o neispravnosti teističkih vjera, ili, konkretnije, reakcije na karikature koje su unutar islamske vjere osuđene kao bogohulne, ili na film *Posljednje Kristovo iskušenje* koji je na isti način osuđen unutar kršćanske vjere. S obzirom na takvu teškoću, neki su autori nastojali pojasniti Millovo načelo slobode i obraniti ga, neki su ga u potpunosti odbacili, a neki su izrazili stav da je načelo slobode vrijedno, ali da nije dosljedno s utilitarističkim utemeljenjem.

Prije svega, mislim da valja preciznije pojasniti što je Mill želio izraziti pojmom štete drugima. Očito je da je Mill bio svjestan da našim ponašanjem, čak i kada je riječ o radnjama koje on određuje kao radnje koje se tiču nas samih, možemo kod drugih izazvati negativne osjećaje: „Ne mislim da za osjećaje s kojima promatramo nekog čovjeka ne bi smjele donekle biti odlučne i one njegove kvalitete i nedostaci koji se tiču samo njega. To nije niti

moguće niti poželjno. [...] Poznat je stupanj ludosti i stupanj što bi ga se moglo nazvati (iako se toj frazi može prigovoriti) niskošću i pokvarenošću ukusa, koji ga, premda ne može opravdati nanošenje štete osobi koja ga ispoljava, prikazuje neizbježno i cjelovito subjektom gnušanja, ili u krajnjem slučaju, čak prezira“ (Mill, 1988, 166-167). Kao što Jonathan Riley ispravno naglašava, implikacija takvog razmišljanja jest da Mill nije mogao ubrajati u svoju definiciju radnji koje se tiču drugih one radnje koje jednostavno pogađaju tuđe osobne osjećaje, odnosno osjećaje koji su zajednički pripadnicima neke zajednice, bez neke dodatne štete (Riley, 1998, 94). Millov stav o tome vidimo i u narednom citatu.

„Mnogi smatraju da ih vrijeđa onaj čijeg se ponašanja gnušaju i osjećaju to ponašanje napadom na svoje osjećaje, kao što će neki bogomoljac, kad mu prigovorimo da prezire vjerske osjećaje drugih ljudi, zacijelo odgovoriti da oni preziru njegove osjećaje, ustrajući u svom odvratnom obožavanju ili vjerovanju. Ali ne postoji nikakva jednakost između osjećaja jedne osobe u vezi s vlastitim mišljenjem i osjećaja druge osobe koju vrijeđamo zato što ne odstupa od svog mišljenja, upravo kao što lupežova želja da ukrade novčarku ne može biti ravna želji vlasnika da je zadrži“. (Mill, 1988, 172)

Pojedinac, dakle, nema pravo drugim pojedincima zabraniti neka ponašanja na temelju toga što to ponašanje kod njega izaziva negativne osjećaje. Među tim negativnim osjećajima, kako kaže Ten, mogu se nabrojiti to što se neka radnja nekome ne sviđa ili izaziva gađenje, odnosno osuđena je kao nemoralna (Ten, 1980, 6, 15-19, 54-55). Negativni osjećaji nisu valjan temelj za zabranu i očito je da Mill ne smatra da oni ulaze u kategoriju šteta koje predstavljaju temelj za zabranu radnji.⁹ Ali čini se da se nalazimo pred problemom. Kao što sam ranije pokazao, Millov je kriterij ispravnosti utilitaristički. Ako je usvojen utilitarizam kao kriterij ispravnosti, kako je moguće isključiti bilo koju štetu iz vrednovanja ispravnosti radnji, pa makar se ta šteta manifestirala i u obliku negativnih osjećaja? Takvo isključenje čini se kao načelo koje se bavi distribucijom moralnih prava na način koji je suprotan utilitarizmu, s obzirom da se utilitarizam ne bi trebao baviti odvojenošću pojedinaca, već samo zbrajanjem sreće (Gray, 1983, 7-9). Imajući u fokusu

⁹ Za razlikovanje radnji koje se tiču djelatnika i radnji koje se tiču drugih i o pojmu štete drugima preporučam i (Ten, 1980, 11-67), (Gray, 1983, 48-57), (Berger, 1984, 229, 240-353), (Cressati, 1988, 53-56), (Crisp, 1997, 179-189), (Riley, 1998, 93-94, 98-108, 189-194) i (Rawls, 2007, 290-293).

pitanje zbrajanja sreće, utilitarist bi trebao na istu razinu postaviti interese djelatnika i osjećaje promatrača koji iskazuje negodovanje. Međutim, to se ne događa, čak ni kada je riječ o ogromnoj brojčanoj prevazi za uplitanje: „Kad bi svi ljudi osim jednoga jednako mislili, a samo jedna osoba imala suprotno mišljenje, čovječanstvo ne bi imalo više prava ušutkati tu osobu nego što bi ona imala pravo ušutkati čovječanstvo, kad bi imala vlast“ (Mill, 1988, 123).¹⁰

Problem je moguće riješiti imajući u vidu zasebno Millovo shvaćanje utilitarizma.¹¹ Mill nije prihvatao utilitarizam u klasičnoj formulaciji, prema kojoj svi užici podjednako vrijede. Za Milla neki su užici vredniji od drugih. Ustanoviti ćemo koji su vredniji tako da slušamo stav onih koji su u stanju pristupiti svim užicima koja se procjenjuju (Mill, 1969a, 209-226). Pri tome, valja imati na umu i određene razlike kod različitih pojedinaca, s obzirom na različite sklonosti i potencijale. Ipak, ono što je zajedničko svim pojedincima jest to što se najviši užici manifestiraju kada pojedinci upražnjavaju svoje najviše sposobnosti. Mogućnosti razvoja pojedinca, dakle, u vezi su i s nečim što Mill ustanovljava kao psihološku činjenicu ljudske prirode i s njegovim posebnim shvaćanjem utilitarizma. Svoje posebno shvaćanje utilitarizma koji uzima u obzir razvoj pojedinca Mill jasno izražava i u eseju *O slobodi*. „Smatram da je korisnost konačni priziv u svim etičkim pitanjima; ali to mora biti korisnost – u najvišem smislu, utemeljena na stalnim interesima čovjeka

¹⁰ Za raspravu o Millovoj obrani slobode, a posebice o vezi utilitarizma i Millove obrane slobode, te novijih reakcija na te kritike, preporučam (Ten, 1980, 19-67, 73-80), (Gaus, 1981), (Gaus, 2009a), (Gray, 1983, 1-14), (Berger, 1984, 226-227), (Crisp, 1997, 173-200), (Riley, 1998, 151-165) i (Rawls, 2007). Posebice je Bergera i Crispa važno čitati u vezi sa stavovima koje Mill iznosi u dijelu o primjenama načela, radi razumijevanja stavova koji mogu izgledati kao popuštanja paternalizmu i odstupanja od stava da negativni osjećaji koji su ovisni o osobnim stavovima ili o stavovima posebnih skupina ne predstavljaju razlog za vanjsko uplitanje, radi pojašnjavanja Millove tvrdnje da šteta koja je temelj za ograničavanje slobode radnje treba biti izravna, te za bolje shvaćanje distinkcije privatno/javno. Za drugačiji pristup pitanju o mogućem Millovom odstupanju od stava da negativni osjećaji koji su ovisni o osobnim stavovima ili o stavovima posebnih skupina ne predstavljaju razlog za vanjsko uplitanje, za distinkciju javno/privatno, te za raspravu i važne distinkcije u pojmu paternalizma, vidi: (Riley, 1998, 95-97, 115-116, 160-162, 176-185, 196-202). O mogućnosti odstupanja od stava da negativni osjećaji koji su ovisni o osobnim stavovima ili o stavovima skupina ne predstavljaju razlog za vanjsko uplitanje, odnosno za pojašnjavanje Millovog načela, preporučam i (Wolff, 1998). Za određenje pojma paternalizma, preporučam i (Ten, 1980, 109-123). Ten – referirajući i na prvu snažnu reakciju protiv Millove obrane slobode koju svakako preporučam čitatelju (Stephen, 1874) – nastoji dokazati da su utilitarizam i Millova obrana slobode nespojivi, a u novijem tekstu pokušava pokazati da svojim obranama, Gray i Berger odstupaju od čiste formulacije utilitarizma. (U: Riley, 1998, 152) Stavove o nekompatibilnosti Millove obrane slobode i utilitarizma zastupaju i (Primorac, 1986) i (Cressati, 1988, 57-60).

kao bića napretka“ (Mill, 1988, 119).¹² U vezi s takvim shvaćanjem utilitarizma je Millova tvrdnja da „Valja društvo onemogućiti da sputava razvitak i da, kad je god moguće, sprečava formiranje bilo kakve individualnosti koja nije u skladu s njegovim putovima, te da prisili sve ličnosti da se prilagode njegovu modelu“ (Mill, 1988, 114).

Riječ je dakle o tome da Mill želi sačuvati mogućnost razvoja individualnosti, a posebice raznolikih individualnosti. Ovakav projekt nije naročito impresionirao neke njegove kritičare, pa tako Anschutz kaže da je Millova teorija „jednostavno zamjena jedne pogreške drugom – buržujski nonsens boemskim nonsensom“ (Anschutz, 1969, 25). Ipak, vidjet ćemo da Mill nije cijenio raznolikost radi same sebe, ili radi puke ljubavi prema ekscentričnosti. Temeljne Millove ambicije bile su usmjerene razvoju pojedinaca i razvoju čovječanstva. U čemu je veza između slobode i razvoja pojedinaca i čovječanstva?

Kao prvo, treba imati u vidu stav koji je jako važan u sklopu određenja Millove misli: „Svatko je vlastiti čuvar svojeg zdravlja tjelesnog, umnog ili duševnog. Čovječanstvo više dobiva ako jedni dopuštaju drugima da žive onako kako se njima čini da je dobro, nego kad primorava svakoga pojedinca živjeti onako kako se drugima čini da je dobro“ (Mill, 1988, 120).

Uz to je vezana Millova ideja da ne može postojati razvoj pojedinaca bez samorazvoja. Još jednom, najbolje je Millovu ideju prikazati njegovim riječima:

„Onaj tko dopušta svijetu ili vlastitu dijelu svijeta da mu bira kako će živjeti, nema nikakve potrebe za nekom drugom sposobnošću od majmunskog oponašanja. Onaj tko sam sebi odabire plan, iskorištava svoje sposobnosti. On se mora služiti promatranjem da vidi, rasuđivanjem i razboritošću da predvidi, aktivnošću da skupi građu za odluku, oštroomnošću da odluči, a kad odluči, snagom i samokontrolom da provodi dosljedno svoju promišljenu odluku. A ta svojstva upotrebljava i primjenjuje upravo toliko

¹¹ Za interpretaciju Millovog shvaćanja utilitarizma, preporučam: (Berger, 1984, 31, 82-120, 132-134) (Gray, 1983, 38-47, 63-65, 85-86, 111), (Crisp, 1997) i (Rawls, 2007, 254-265).

¹² I ovdje sam uveo malu promjenu u odnosu na tekst prevoditelja Millovog eseja. „Pozdravljam korisnost“ zamijenio sam sa „Smatram da je korisnost“. Za temu napretka i temu stalnih interesa čovjeka kao bića napretka kod Milla upućujem na: (Robson, 1968, 184-197), (Berger, 1984, 28-29, 41-44, 229-253, 274-278), (Gray, 1983, 45-46, 70-86), (Rawls, 2007, 289-290, 294-295, 297-313, 315-316), (Ravlić, 2001, 19-20, 52, 67-68, 79, 126-127, 306-307). Preporučam čitatelju Grayevu raspravu o problemima utemeljenja viđenja ljudskog bića kao bića napretka i viđenja društva koji su potrebni za vezati utilitarizam i obranu slobodu. (Gray, 1983, 111-123)

koliko je važan onaj dio njegova ponašanja što ga određuje prema svom umu i osjećajima“. (Mill, 1988, 153)

Raznolikost, dakle, nije svrha sebi, već je vezana uz slobodu kojom pojedinci upravljaju vlastitim životima, a takva je sloboda nužna kako bi se pojedinci mogli razvijati. Millova je ideja da se „duhovna i moralna snaga usavršava kao i snaga mišića, samo ako se njome služimo“¹³ (Mill, 1988, 153).

Mill posjeduje i drugi niz argumenata u korist slobode putem tvrdnje o njezinoj važnosti za napredak čovječanstva, a to su argumenti koji uspostavljaju vezu između slobode s jedne strane i istine i znanja s druge strane. Preciznije, Mill koristi tri argumenta koji obuhvaćaju raznolike slučajeve. U prvom slučaju vjerovanje koje se želi potisnuti, ili čije se izražavanje želi potisnuti, može biti istinito. U tom slučaju je očito u čemu se sastoji gubitak: čovječanstvu se onemogućava dostupnost istinitog vjerovanja. Naravno, oni koji žele potisnuti to vjerovanje u tipičnim slučajevima ne misle da je to vjerovanje istinito. Ali oni moraju misliti još nešto, ne samo da vjerovanje koje žele potisnuti nije istinito, već i to da su oni apsolutno nepogrešivi u toj procjeni. Naime, ako netko sprečava mogućnost da neko vjerovanje uopće doživi provjeru, ta osoba smatra da je nepogrešiva u procjeni je li to vjerovanje istinito. Suprotno od takvog stava, Mill smatra da postoji jedan jedini način da se ustanovi je li neko vjerovanje istinito, a to je da ga se podvrgne provjeri.

Korisno je da vjerovanje bude dostupno svima čak i ako je lažno. Zamislimo da se to vjerovanje pojavljuje kao protuteza nekom opće prihvaćenom vjerovanju koje je istinito. Ako je takvo opće prihvaćeno vjerovanje prihvaćeno od svih kao nepobitna istina koju se ne može dovesti u sumnju, tada vjerovanje u takvu istinu nije ništa drugo nego praznovjerje

¹³ Gray ukazuje na određeni esencijalizam ljudskih bića koji bi bio prisutan u Millovoj teoriji. Prema toj interpretaciji, svaki se pojedinac treba razvijati u skladu sa svojom prirodom s obzirom da ono što je primjeren načina življenja ili razvoj za neke pojedince nije primjeren način življenja ili razvoj za druge pojedince. Standardizirani model načina življenja za sve pojedince krši tako određenu raznolikost između njih. (Gray, 1983, 79-86) O važnosti individualnosti i slobode i o štetnosti standardiziranog sputavanja individualnosti kao temeljima Millove obrane slobode, vidi i: (Berger, 1984, 18-19, 41-44, 233-253, 274-278). I Riley naglašava važnost slobode u vezi s posebnostima individualnosti, te kaže da je „sloboda djelovanja bitna za pojedinca kako bi usvojio, te zadržao živo razumijevanje, istine s mnogo lica, to jest onu o *njegovoj prirodi ili karakteru*“. (Riley, 1998, 74) Vidi i: (Riley, 1998, 83-84).

združeno s riječima koje izriču istinu. Da bi se očuvala vrijednost nekog uvjerenja, potrebno ga je podvrgavati svim mogućim upitima koje je moguće pronaći. Zbog toga bi i u savršenom društvu pobijanja bila nužna. Kao što kaže Mill, čak i kada neka temeljna istina ne nailazi na protivnike, bilo bi korisno izmisliti ih i opskrbiti ih najboljim mogućim argumentima.

Ukratko, Mill nam kaže da je sloboda važna čak i kada netko zastupa lažna vjerovanja. Rječnikom iz spoznajne teorije, možemo reći da je ta potreba prisutna kako bi puko istinito vjerovanje postalo znanje. Standardno se u epistemologiji smatra da znanje čine tri komponente: to da posjedujemo vjerovanje, to da je vjerovanje istinito i to da je vjerovanje opravdano. U skladu s Millovom argumentacijom naše je vjerovanje opravdano ako imamo dobre razloge za to vjerovanje, a za takve dobre razloge potrebno je sukobiti ga s kontradiktornim vjerovanjima i s razlozima koja podržavaju takva vjerovanja.

Treći se Millov argument veže uz one situacije za koje Mill smatra da su najčešće. Riječ je o situacijama kada niti jedno od sukobljenih vjerovanja nije potpuno istinito, niti potpuno lažno. U takvim situacijama sukobljena se vjerovanja trebaju međusobno uspoređivati kako bi se međusobno nadopunjavala i približila istini.¹⁴

Postoje autori koji u takvoj Millovoj obrani slobode vide elitizam.¹⁵ U konačnici, ona bi koristila samo umovima koji su najviše obdareni inteligencijom. Ostali su samo sposobni da se prilagode uvjerenjima uglednijih. Millov argument – tvrdi prigovor – može biti valjan u ograničenoj domeni, preciznije u domeni najsloženijih i najuzvišenijih otkrića. Ali valja se prisjetiti da Mill ima na umu razvoj čovječanstva u smislu razvoja svakoga pojedinca, što i eksplicitno naglašava: „Sloboda mišljenja nije važna samo zato, ili u prvome redu zato da se stvaraju veliki mislioci. Naprotiv, ona je

Ipak, Riley se snažno suprotstavlja esencijalizmu kojeg zastupa Gray. (Riley, 1998, 170-172) Za pitanje individualnosti, preporučam i (Ten, 1980, 67-83).

¹⁴ Preporučam Tenovu analizu Millove rasprave o važnosti slobode radi postizanja istinitih i opravdanih vjerovanja. (Ten, 1980, 124-143) Preporučam i Crispovu kritiku koja ukazuje na to da postoje situacije kada bi ipak bilo u skladu s načelom korisnosti da se ograniče sloboda izražavanja uvjerenja i mogućnost pristupa istini (Crisp, 1997, 191-195).

¹⁵ O elitističkoj interpretaciji, uloji elite kod Milla, ali i o krivim interpretacijama uloge elite, vidi: (Ten, 1980, 144-173) i (Ravlić, 2001, 20-22, 61-65, 177-178, 197-218, 238-242, 262-274)

jednako, i još više, nužna kako bi se omogućila prosječnim ljudskim bićima da postignu ljudsku veličinu za koju su sposobni“ (Mill, 1988, 135).

Vidimo, dakle, da nema kontradikcije u Millovoj obrani slobode. On ne izvlači obranu slobode iz klasičnog utilitarističkog načela prema kojemu sva zadovoljstva podjednako vrijede. U pozadini njegove argumentacije stoji uvjerenje da postoje užici koji su vredniji od drugih, psihološka slika ljudi kao razvojnih bića, te uvjerenje da nema razvoja bez samorazvoja kojeg omogućava dovoljno široka sloboda kao nužan uvjet, to jest takva sloboda koja štiti pojedinca od uplitanja na temelju sukoba s nečijim osobnim ukusima, željama ili uvjerenjima (pa makar i veliki broj ljudi dijelili takve ukusa, želje i uvjerenja). U potpunosti je u pravu John Gray kada kaže da „kako bi se vidjelo kako treba primijeniti Načelo slobode i kako bi se vidjelo je li njegova primjena od strane Milla dosljedna s utilitarizmom, trebamo gledati njegovu doktrinu u cjelini“ (Gray, 1983, 16). S obzirom na rečeno, Millu se ne može prigovoriti da je njegova obrana slobode nedosljedna s pozadinom argumentacije, niti da je njegovo načelo slobode nedovoljno određeno (barem ne u odnosu na razinu određenosti koja je neizbježna kada su u pitanju načela). Moglo bi mu se eventualno prigovarati da je njegovo shvaćanje utilitarizma nekompatibilno s temeljnim postavkama te moralne teorije. Ali tim se problemom neću baviti u tekstu čiji je fokus ipak politička teorija, a ne filozofija morala.¹⁶

Nastojao sam pokazati da ispravna interpretacija utilitarističkog načela kod Milla služi kao valjano opravdanje slobode i kao sredstvo za razlikovanje pojma štete koje je ključno u njegovoj diskusiji i da postoji veza između utilitarističkog načela kod Milla i važnosti autonomije i individualnosti. Neki autori – a među njima je najpoznatiji John Rawls – (Rawls, 2000) smatraju da je Mill ponudio opravdanje i shvaćanje liberalizma koje nije primjereno u određivanju temeljne strukture liberalne države u njezinim okolnostima vrijednosnog pluralizma (to jest, okolnostima u kojima različiti pojedinci i zajednice zastupaju različite vrijednosti). Naime, obrana slobode koju sam do

¹⁶ Moglo bi mu se prigovoriti i da je odredio preveliku važnost slobodi. (Crisp, 1997, 191-195) i (Riley, 1998, 159).

sada prikazao nije prihvatljiva svima onima koji ne prihvaćaju utilitarizam ili pak Millovu interpretaciju utilitarizma, ili važnost autonomije i individualnosti.

Gaus se suprotstavlja takvoj interpretaciji i nastojao je pokazati da pozivanje na utilitarizam, odnosno na autonomiju ili individualnost ne iscrpljuje argumentacijske linije u Millovoj raspravi o slobodi. Prema Gausu, Mill nudi i argumente koji su šire usmjereni. Neki od tih argumenata, kako ističe Gaus, na primjer, tvrde da niti jedna osoba ne bi prihvatila načelo prema kojemu bi se njezina sloboda mogla ograničiti na temelju osobnih uvjerenja koje zastupaju druge osobe, pa prema tome načelo koje bi opravdalo takva ograničenja slobode nije dopušteno,¹⁷ ili da je široko prisutno vjerovanje o važnosti postizanja istinitih i opravdanih vjerovanja, pa prema tome zaštita slobode koja je preduvjet za takav cilj predstavlja opravdanje za sve koji prihvaćaju to vjerovanje. Ukratko, pored argumentacije koju sam ranije prikazao, Mill nudi argumentaciju i onima koji ne prihvaćaju premise koje su bile ključne u argumentaciji koju sam ranije prikazao, pozivajući se na razloge za opravdanje slobode koje svi prihvaćaju (što Gaus naziva 'opravdanje putem konsenzusa') ili na različite razloge koje prihvaćaju različite osobe ali podjednako vode do opravdanja slobode ('opravdanje putem konvergencije') (Gaus, 2009a, 83-104).¹⁸

S nekoliko riječi, na kraju ovoga dijela, pokušati ću pokazati da Millovo načelo slobode nije neodređenije od razine određenosti koju je moguće očekivati od moralnih načela, ili načela u teoriji pravednosti. Mnogi prigovaraju upravo misleći da ono jest previše neodređeno, a pri tome možda misle da slijede ambicije određivanja načela koje je i Mill usvajao. Kao što, na primjer, Berger naglašava, Millova je intencija bila uspostavljanje opravdanja načela slobode i određenja granica slobode na racionalnim osnovama, koje isključuju subjektivnost, predrasude i slično (Berger, 1984, 228). Ipak, kada bi takva

¹⁷ Zanimljivo bi bilo produbiti Gausovu interpretaciju dijela Millove argumentacije kao oblik argumenta reciprociteta i usporediti tu interpretaciju s Grayevom koji bi takav dio argumentacije mogao interpretirati kao pozivanje na moralnu imaginaciju radi utvrđivanja činjenica o ljudskoj psihologiji (Gray, 1983, 117).

¹⁸ Interpretaciji Milla kao liberala koji je vezan uz posebne vrijednosti suprotstavlja se i Brian Barry. Njegova se argumentacija odnosi prije svega na opovrgavanje ideje da Mill želi provoditi autonomiju putem obrazovanja, a ne na opravdavački aspekt Millovog liberalizma, što je u Gausovom fokusu. (Barry, 2006, 140-143) Preporučam važnu Grayevu i Crispovu raspravu o tome što se može označiti izrazima 'autonomija' i 'individualnost' u Millovim tekstovima, te o njihovom odnosu (Gray, 1983, 73, 79-86) i (Crisp, 1997, 195-199).

ambicija odgovarala ideji da opće načelo jednostavno vodi do primijenjenih sudova, bila bi pogrešna zbog toga što su takva očekivanja o određenosti načela neutemeljena. Ispravan opis moralnih načela nudi Thomas Scanlon. Pogledajmo sada što kaže Scanlon.

„Krećemo od (nepotpuno određene) ideje općeg zahtjeva ili zabrane. [...] Koristimo tada naše razumijevanje rasuđivanja u pozadini tog načela kako bi ga daljnje pojasnili, te određujemo bi li neko razmatranje [...] bilo ili ne bi bilo prepoznato kao nešto što određuje izuzetak u odnosu na opću zabranu ili zahtjev kako bi načelo moglo biti takvo da ga se ne može razložno odbiti“. (Scanlon, 2000, 308)

Određenje načela najčešće nije mehaničko, odnosno ne dolazi jednostavno i izravno iz rasuđivanja u pozadini načela: „Općenito, jako je teško [...] pojasniti načelo, bez korištenja prosudbe, čak [...] u intuitivno jasnim slučajevima“ (Scanlon, 2000, 308).

„Ako načelo treba biti pravilo koje se može 'primijeniti' u rješavanju prilično širokog raspona pitanja s malo ili bez ikakvog prostora za upražnjavanje prosudbe, tada postoji jako malen broj načela. [...] Načela mogu isključiti neke radnje tako da isključe razloge na kojima se temelje, ali ostavljaju i širok prostor za interpretaciju i prosudbu“. (Scanlon, 1998, 198-199)

Potreba za prosudbom dodatno otežava određenje načela. Očito je da čak i navođenje razloga koji utemeljuju načela nije dovoljno za odrediti precizniji prostor primjene načela i uočavanje izuzetaka iz načela. Potrebno je primijeniti i prosudbu. Smatram da se profinjenje prosudbe odvija kroz suočavanje s realnim situacijama, te da je u tom smislu, radi pojašnjavanja i određenja načela, važno usporediti načelo i razloge koji ga utemeljuju s posebnim slučajevima u kojima dolazi do primjene. Iz tog razloga, rasprave poput onih u završnom poglavlju Millovog eseja u kojemu piše o primjenama načela ne bi trebale imati samo dimenziju primijenjene etike, već i metodološku ulogu pojašnjavanja načela. To je i sam Mill smatrao:

„Načela što su branjena na ovim stranicama moraju biti općenitije priznata kao osnova za raspravu pojedinosti prije nego ih se sa šansom za napredak pokuša dosljedno primijeniti na sva različita područja vlasti i morala. Ovih nekoliko primjedbi, što ih stavljam na raspravu i što su usmjerene na pojedinačna pitanja, namijenjene su prije potvrđivanju načela nego otkrivanju njegovih posljedica. Ne prikazujem toliko primjenu koliko primjere primjene, koji mogu poslužiti da uvelike objasne značenje i granice dvaju maksima što zajedno čine cjelovit nauk ove rasprave, i da pomognu

rasuđivanju o održavanju ravnoteže među njima u slučajevima kad se čini dvojbeno koje je od njih primjenjivo u određenoj prilici". (Mill, 1988, 179)¹⁹

Iz spomenutog razloga, prije završetka prikaza i diskusije Millovog shvaćanja slobode, još ću ukratko prikazati neke od slučajeva o kojima on raspravlja. Prije slučajeva u kojima Mill misli da je državno uplitanje dopušteno, prikazati ću temu razvoda braka i obiteljskih odnosa. Te su teme posebno važne sa stajališta ravnopravnosti žena, o čemu je Mill pisao na iznimno napredan način za svoje vrijeme.²⁰

Mill opravdava pravo na razvod braka, ali uz određene ograde. Opće načelo u pozadini njegove rasprave jest da dvije osobe koje su se sporazumjele o međusobnoj obvezi koja se ne tiče trećih strana imaju pravo sporazumjeti se i o međusobnom izuzimanju iz te obveze. Ali Mill ne misli da je dovoljno za opravdanje razvoda braka to da jedna od strana izrazi promišljenu volju da do njega dođe. Naime, ako je osoba potaknula drugu osobu da vjeruje na trajnost određenih ponašanja, te je usmjerila tu osobu na određena očekivanja ili životni plan, postavila si je određene moralne obveze u odnosu na tu osobu. Posebice su obveze važne ako su relevantne za treće osobe, pri čemu se ovdje misli prvenstveno na djecu. U tom slučaju, važnost obveza se postavlja za obje strane u braku. Pri tome, Mill ne misli da su te obveze apsolutne, u smislu da se ne smije dopustiti nikakvo odstupanje od njih, ali predstavljaju i element problema koji se ne može zanemariti, iako utjecaj se ne treba nužno očitovati u zakonskom obliku, već može biti riječ prije svega o moralnoj dimenziji. No, Mill navodi i to da se problem ne treba razmatrati samo sa stajališta interesa djeteta, kao da uopće ne postoje interesi roditelja.

Druga važna tema, u kojoj Mill ima veliki utjecaj i u suvremenom liberalizmu,²¹ je legitimitet uplitanja u obiteljskim odnosima. Kako kaže Mill, „pojedinaac treba da bude slobodan činiti što ga je volja u onome što se njega

¹⁹ Još jednom, odstupio sam od teksta prevoditelja i umjesto izraza „dvaju načela“, koristim izraz koji odgovara izvornom Millovom, „dvaju maksima“. Za pitanje nemogućnosti postizavanja veće preciznosti od one koja je prisutna kod Milla, preporučam i: (Riley, 1998, 189-191). Za važnost dijela o primjenama, preporučam i: (Riley, 1998, 111-113)

²⁰ Zainteresiranog čitatelja na temu obitelji i ravnopravnosti žena upućujem na (Mill, 2000), te na tekstove (Mill, 1984c) i (Mill i Taylor, 1984). Preporučam i tekst koji je objavljen u domaćem časopisu, (Ravlić, 1999).

²¹ Istaknuti primjer predstavlja Brian Barry u (Barry, 2006).

tiče, ali on ne treba da bude slobodan činiti što ga je volja kad nešto čini za drugog, pod izgovorom da su poslovi koje obavlja za drugoga njegovi vlastiti poslovi. Dok država poštuje slobodu svakog pojedinca u onome što se tiče njega samoga, ona je dužna budno nadzirati kako vrši onu vlast što mu je ona daje nad drugima. Na tu se obvezu gotovo nikako ne pazi u obiteljskim odnosima“ (Mill, 1988, 187). Mill u tom kontekstu navodi despotsku vlast koju muževi imaju nad ženama (pri čemu smatra da se problem treba riješiti tako da se ženama priznaju jednaka zakonska prava i zaštita) i problem zaštite djece, što svakako predstavlja razlog za legitimno uplitanje društva, s obzirom da neuplitanje u nekim slučajevima ne bi predstavljalo zaštitu slobode, već moći.

Vratiti ću se pitanju zaštite djece kada ću govoriti o pitanju odgoja, a ovdje ću zaključiti prikaz Millovih stavova o obitelji njegovom diskusijom o mormonima i mnogoženstvu. Mill očigledno ne osjeća nikakvu simpatiju za tu vjeru, a niti za praksu mnogoženstva. Millov negativan stav je uzrokovan i time što mnogoženstvo izravno krši načelo slobode, s obzirom da zadržava žene u potlačenom stanju a muškarce oslobađa reciprociteta obveze.

„Ipak valja imati na umu da žene koje su dio toga svijeta, i za koje bi se moglo smatrati da pate, jednako dobrovoljno prihvaćaju tu vezu kao što je i u nekim drugima oblicima braka; koliko god se iznenađujućom može činiti ta činjenica, ona ima svoje objašnjenje u općim predodžbama i običajima svijeta koji uče žene da ženidbu smatraju nužnom, te je shvatljivo da mnoge žene više vole biti jedna od nekoliko supruga nego uopće se ne udati“. (Mill, 1988, 178)

Ova je tema posebno važna, s obzirom da se u njoj uočava ispreplitanje Millovog bavljenja temom spolne ravnopravnosti i temom kulturnih i vjerskih prava. Uočljivo je koji je Millov kriterij ispravnog rješenja: raspravljajući o problemu mnogoženstva kod mormona, on dosljedno primjenjuje kriterij prema kojemu moralna osuda nekog ponašanja ne može biti dovoljna osnova za njegovu zabranu. Nužna osnova je sprečavanje da se nekome čini zlo. Ali ni to nije dovoljno. U slučaju mormonskih žena, događa se zlo neravnopravnim položajem u kome se one nalaze. Ali to zlo ne može biti opravdanje za uplitanje dokle god one same prihvaćaju takav sustav. U suvremenim raspravama ova ideja ima trajan utjecaj u sklopu liberalne tradicije, iako je ustanovljeno da su njezina primjena i interpretacija puno

složenije nego što sam Mill sugerira. U suvremenim raspravama ključnu snagu, pri ustanovljavanju je li prihvaćanje nekoga sustava ili stanja uistinu dobrovoljno, naglašava se važnost cijene koju pojedinac koji želi izaći iz takvoga sustava ili stava treba podnijeti. Na toj osnovi, neki bi autori mislili da Mill premalo misli o zaštiti žena u mormonskoj zajednici, dok bi drugi prigrlili njegov stav o tom problemu.²²

Među raznim temama za koje Mill misli da predstavljaju područja u kojima je državno uplitanje načelno dopušteno neću na ovom mjestu govoriti o složenoj tematici ekonomskog djelovanja, što će biti tema zadnjeg dijela rasprave o Millu. Ovdje ću samo spomenuti da u ekonomskom području, kao i u području tema kojima ćemo se sada baviti, Mill zadržava kriterij da je uplitanje načelno dopušteno ili kada je riječ o slučajevima koji se ne mogu odrediti kao radnje koje se tiču samog djelatnika, pa tako potpadaju pod legitimnom sferom uplitanja, ili o slučajevima koji opravdano predstavljaju izuzetke u odnosu na načelo o neuplitanju u radnjama koje se tiču samog djelatnika, s obzirom da u takvim slučajevima pojedinac ipak ne može biti čuvar svojih interesa. Važno je naglasiti da u svim vrstama slučajeva kada je uplitanje načelno legitimno, postavlja se i pitanje njegove primjerenosti u posebnim okolnostima s obzirom na načelo korisnosti.

Mill smatra da državno uplitanje može biti legitimno u području obrazovanja. U tom slučaju nije primjenjivo načelo da je svatko sebi čuvar, utoliko što neobrazovani nisu u stanju vrednovati važnost upravo onoga što im je potrebno – obrazovanje. Takav zaključak vrijedi i za neobrazovane roditelje, pa im se može nametnuti obveza da pruže djeci barem osnovnu naobrazbu. Ipak, premda država može imati pravo na to da nametne dužnost obrazovanja, po Millu ne može imati pravo da nametne neki određeni tip obrazovanja, te zbog toga ne može pretendirati na obrazovni monopol. Čitatelj koji je posebno zainteresiran za temu Millovog shvaćanja ispravnog odnosa liberalne države prema obrazovanju može ju produbiti, osim u eseju *O slobodi i u Reform in Education i Educational Endowments*.²³

²² Za dvije istaknute i sukobljene pozicije, vidi (Barry, 2006) i (Kukathas, 2003).

²³ Preporučam i (Riley, 1998, 136-140, 204-206), gdje čitatelj može pronaći prikaz, diskusiju i bibliografske reference u odnosu na Millov stav, ili implikacije Millovog stava, o pitanju demografske kontrole i pobačaja.

Valja voditi računa o tome da država, ipak, može imati veća ovlaštenja u području obrazovanja u odnosu na ta koja je odredio Mill u eseju *O slobodi* i na temelju same njegove premise. Ako onaj koji treba odabrati obrazovanje nije mjerodavan sudac o tome da mu obrazovanje treba, kako možemo znati da će onaj tko će birati tip obrazovanja znati koja je vrsta obrazovanja primjerena? Uzmimo za primjer zajednice koje smatraju da je njihovoj djeci dovoljan minimum obrazovanja s obzirom na njihov tradicionalni način življenja, ili zajednice koje ne žele da se njihova djeca podučavaju o dostignućima suvremene znanosti, ili o određenim svjetonazorskim pogledima koji uključuju, na primjer, jednakost spolova, ili o spoznajama koje mogu biti korisne za prevenciju spolnih zaraznih bolesti ili ranih trudnoća. Brian Barry, koji inače naglašava vjernost Millovoj političkoj teoriji, pokazuje da liberalna država ima legitimno pravo uplitanja u takva područja (Barry, 2006, 232-299).

Uz problem obrazovanja, postoje i drugi slučajevi u kojima nije moguće primijeniti načelo da je svatko sebi čuvar. Prije svega, to je slučaj umno poremećenih i djece, koji nisu u stanju sami valjano suditi, ili je njihovo rasuđivanje nezrelo. Drugi su izuzetak situacije u kojima pojedinac želi odlučiti u određenom trenutku ono što će biti bolje za njega u dalekoj budućnosti. U tom slučaju otpada jedan od osnovnih opravdanja tvrdnje da je svatko čuvar samome sebi, to jest iskustvo o činjenicama, jer ne postoji iskustvo budućnosti. Prema tome, pravilo da se dopušta sloboda ugovora ne vrijedi u slučajevima doživotnih ugovora. Mill, dakako nešto složenijim argumentom, pobija i mogućnost dobrovoljnog ropstva.

Ponekad je potrebno štetnost radnje ustanoviti kontekstualno, s obzirom da neka radnja, koja je inače dopuštena, u nekim okolnostima postaje štetna. Pa tako Mill kaže:

„Ne bismo smjeli dirati u mišljenje da su trgovci žitom krivi zato što siromašni gladuju, ili da je privatno vlasništvo grabež, dok to mišljenje jednostavno kruži tiskom, ali ga se može s razlogom kazniti kada se usmeno izriče razdraženoj svjetini koja se okupila ispred trgovčeve kuće ili kada bi se u obliku plakata širilo među tom svjetinom“. (Mill, 1988, 151)

U nekim situacijama valja slobodu pojedinca ograničiti, s obzirom da se određenim ponašanjem dovodi u okolnosti u kojima nije u mogućnosti ispunjavati neke svoje obveze.

„Priznajem da zlo što ga pojedinac čini samom sebi može ozbiljno škoditi onima koji su s njim blisko povezani, podjednako svojim simpatijama i interesima, a u manjoj mjeri društvu uopće. Kad ponašanje takve vrste navede neku osobu da povrijedi jasnu i određenu dužnost prema drugoj osobi ili osobama, takav se slučaj izdvaja od one vrste za koju vrijedi moralna osuda – koja joj i podliježe. Ako, naprimjer, čovjek zbog neumjerenosti ili razuzdanosti postane nesposoban da plaća svoje dugove ili je preuzeo moralnu odgovornost za neku obitelj, pa zbog toga postane nesposoban da je izdržava ili odgaja, on zaslužuje da ga prekoravamo i može biti opravdano kažnjen, ali zbog toga što je narušio dužnost prema obitelji, ili prema vjerovnicima, a ne zbog razuzdanosti. Moralna bi krivica bila jednaka, kada on ne bi upotrijebio onaj novac što ga je za njih bio dužan utrošiti, makar ta sredstva najrazboritije ulagao“. (Mill, 1988, 169-170)

Posebno zanimljivu temu o ograničavanju slobode čini rasprava koju je pokrenuo Lord Patrick Devlin (Devlin, 1965 i Devlin, 1977). Potpuno suprotno od Milla, Devlin tvrdi da razlog za djelovanje, i to kaznenim zakonom, predstavlja zaštita morala i to onog dijela morala čije kršenje izaziva netrpeljivost, srdžbu i gađenje. Tako je Devlin, u potpunosti u sukobu s Millovim shvaćanjem slobode, opravdavao zakonsku zabranu homoseksualnosti. Ovaj tekst ne predstavlja priliku za detaljnim bavljenjem tom diskusijom, ali vrijedi ukratko i donekle pojednostavljeno prikazati njezine temeljne elemente. Razlog zabrane koju je Devlin zastupao temelji se na ideji da je održavanje morala potrebno za održavanje zajednice. Millovski odgovor može biti da je to potrebno radi održavanja zajednice u jednom njezinom obliku, ali ne i zajednice kao takve (a ponekad je odustajanje od nekih moralnih postavki potrebno da bi zajednica napredovala).²⁴ Valja uočiti na kojoj se razini pojavljuje neslaganje između Milla i Devlina, s obzirom da se iz razumijevanja tog neslaganja može dodatno shvatiti Millova obrana slobode. Devlin prihvaća da je legitiman razlog za djelovanje to što se čini šteta drugima, a šteta koju želi prevenirati je nestabilnost zajednice. Ograničenja koja zastupa Devlin su neprihvatljiva Millu, upravo zbog njegovog evolutivnog shvaćanja korisnosti, ideje o poželjnosti napretka pojedinaca i društva u kojemu žive. Valja još jednom ponoviti da su njegovo shvaćanje korisnosti i štete usko vezani uz važnost koju pridaje napretku.

²⁴ Širu raspravu o toj temi nudim u (Baccarini, 2007, 233-258), gdje čitatelj može pronaći i temeljne bibliografske podatke o diskusiji. Pored bibliografskih podataka koje nudim na tom mjestu, preporučam i (Ten, 1980, 87-90, 98-101, 107-108), (Berger, 1884, 253-265) i (Nussbaum, 2004, 4-5, 72-79).

Na kraju, valja spomenuti da je Mill dopuštao negativan odnos prema nekim radnjama koje se tiču samog djelatnika. Roger Crisp smatra da je takav stav problematičan s obzirom na Millovu intenciju da pojedince zaštiti od tiranije većinskih stavova. Millova bi se obrana mogla utemeljiti na dopuštanju samo kritika koje nisu moralne naravi. Tako bi se, na primjer, pojedincu koji se prepušta samo nižim zadovoljstvima, a time ne čini štetu drugima prema kriteriju kojeg sam ranije izložio, moglo prigovoriti da je nesmotren, ali ne i da je nemoralan. Ipak, kaže Crisp, nedostaci su u tome što Mill nije ponudio kriterij za razlikovanje moralne osude i osude koja nije moralna, te u tome što, čak i kada bi se takvo razlikovanje uspostavilo, opasnost tiranije većine bi i dalje bila prisutna. U konačnici, Crisp kaže da bi se sloboda bolje štitila, a i dao bolji doprinos načelu korisnosti, kada se ne bi dopustila nikakva kritika radnji koje se tiču samih djelatnika (Crisp, 1997, 186-189).

Mislim da je Crisp u krivu, te da je Mill opravdan u dopuštanju kritika i ponašanja koji se tiču samih djelatnika. Neću se ovdje baviti pitanjem određenja razlike između moralnih osuda i osuda koje nisu moralne, već na opravdanost izražavanja osuda nećijih ponašanja. Kao prvo, takve kritike mogu biti dio razmjena stavova o tome kako vrijedi živjeti i poticaj pojedincima da razmišljaju o tome bi li njihov život mogao biti bolji. Drugo, dio formiranja vlastite osobnosti jest i formiranje odnosa prema različitim načinima življenja, te bi nemogućnost izražavanja takvih odnosa bilo sputavanje osobnosti. Treće, nemogućnost kritiziranja tuđeg načina življenja mogla bi pojačati odvojenost i odustajanje od komuniciranja između različitih skupina.²⁵

Demokracija

Prethodna je rasprava pokazala kako je za Milla bilo važno zaštititi individualnu slobodu. On nije mislio da to može postići demokracija sama po sebi. Štoviše u nekim oblicima demokracije koja se pojavljuje kao puka vladavina većine uočavao je opasnost još veće represije nego što može biti prisutna u tradicionalnim autoritarnim uređenjima.

²⁵ Brian Barry pokazuje da je pravo na kritiku nećijeg načina življenja neizbježan aspekt liberalnog shvaćanja pravednosti (Barry, 2006, 325-326, 335).

„Kad je društvo samo po sebi tiranin – društvo nad odvojenim pojedincima – sredstva nasilničkog postupanja društva nisu ograničena na postupke što ih mogu činiti njegovi opunomoćenici. Društvo može i treba izvršavati svoje vlastite naloge, pa ako si postavi krive naloge umjesto pravih, ili općenito, bilo kakve naloge u stvarima u koje se društvo ne smije miješati, ono čini društveno nasilje strašnije od mnogih vrsta političkog tlačenja, budući da, obično nije podržano jednako oštrim kaznama, to nasilje ostavlja manje mogućnosti izbjegavanja, prodirući mnogo dublje u pojedinosti života i sputavajući samu dušu. Stoga zaštita protiv nasilja magistrata nije dovoljna. Potrebna je zaštita i protiv nasilja prevladavajućeg mišljenja i osjećanja, protiv sklonosti društava da se osim građanskim kaznama, nametne drugim sredstvima, svojim idejama i iskustvima kao pravilima ponašanja, onima koji misle drugačije. Valja društvo onemogućiti da sputava razvitak i da, kad je god moguće, sprečava formiranje bilo kakve individualnosti koja nije u skladu s njegovim putovima, te da prisili sve ličnosti da se prilagode njegovu modelu“. (Mill, 1989, 114)

Da bi demokracija mogla ispravno funkcionirati, potrebna je prisutnost nekih preduvjeta. Prije svega, neki narod može željeti demokratsku vladavinu, međutim zbog nemara ne brinuti se o njoj i prilagoditi se despotskoj vladavini. Ili, neki narod može biti nespreman za aktivno surađivanje sa zakonom, pa će u tom slučaju biti sposoban samo za ograničenu količinu slobode. Osim toga zastupnički sustav postaje štetan kada glasači, ispunjavajući svoje pravo na glasanje, misle samo na vlastite uske interese a ne na opći interes. Bitno je uočiti da Mill kaže da je za dobro funkcioniranje vladavine potrebno njegovanje vrlina u narodu.

Ako su prisutne okolnosti koje podržavaju demokraciju, njezina primjena nudi mogućnosti koje su usklađene s postizanjem upravo onih ciljeva koji su bili važni i u Millovoj raspravi o zaštiti individualne slobode, a to su zaštita i razvoj pojedinca.

„Njezina superiornost mjerena postojećim blagostanjem, zasniva se na dvama načelima što su univerzalno istiniti i primjenjivi toliko koliko je moguće da bilo koja postavka o ljudskim odnosima bude. Prvo načelo je da su prava i interesi svake ili bilo koje osobe zajamčeni samo onda, kad je zainteresirana osoba sama sposobna, i kad joj je to redovno na raspolaganju, za njih se zalagati. Drugo je, pak, da opći napredak postiže višu razinu, i da je mnogo rašireniji, ovisno o količini i raznovrsnosti osobnih energija, što su uključene u njegovo unapređenje.“ (Mill, 1989, 34-35)

Millova razmatranja o prednostima demokracije u odnosu čak i na uređenje gdje vlada dobar despot su aktualne i u današnjem svijetu. Najprije ću pokazati što Mill kaže o napretku pojedinaca i o tome zašto je demokracija komparativno najbolje uređenje za tu svrhu.

„Nacija kao cjelina i svaki pojedinac u njoj nemaju nikakva potencijalnog udjela u vlastitoj sudbini. Oni ne iskazuju vlastitu volju prema kolektivnim interesima. Za njih je sve odlučeno voljom koja nije njihova vlastita, a ako joj ne iskazuju poslušnost čine zakonski prijestup. Kakva se vrsta ljudskih bića može razviti u takvu režimu?“ (Mill, 1989, 30-31)

„No, ne trpe oni samo zbog inteligencije. Njihove moralne sposobnosti su jednako zakržljale. [...] Oduvijek se govorilo da u despotizmu postoji najviše jedan patriot, a to je sam despot“. (Mill, 1989, 31)

U demokraciji, pojedinci u narodu, kao i zajednica, posjeduju vrhovnu kontrolu vlasti koju upražnjavaju svojim glasom, a ponekad su i sami pozvani da sudjeluju u vlasti na nekoj javnoj funkciji na lokalnoj ili državnoj razini. Takvo angažiranje podržava aktivan karakter, s obzirom da pojedinci trebaju rasuđivati o interesima koji nisu samo njihovi, već trebaju razmišljati i o općem dobru. Pri tome, pojedinci razvijaju i međusobnu bliskost, s obzirom da su u sve te aktivnosti uključeni zajedno s drugima.

U prilog tezi o prednosti demokracije koja se očituje u zaštitnoj funkciji, Mill ne kaže kako je potreba da se svi pojedinci sami mogu zaštititi prisutna samo tada kada prijeti opasnost zbog sukoba interesa ili zbog toga što je svatko ograničen samo na svoje interese. Potreba da svatko može štititi svoje interese je prisutna i tada kada postoji volja međusobnog pomaganja. Na primjer, Mill kaže da se u vrijeme kada je pisao pojavila volja pomaganja nižim slojevima kao nikada do tada. Ipak, tvrdi Mill, nije se događalo da se parlament ili netko od njegovih članova postavi tako da ispita bilo koji problem s točke gledišta radnika. I kada se pojavljuje problem za koji su radnici kao takvi zainteresirani, takav se problem razmatra s točke gledišta poslodavca. Time Mill želi reći da i ako pretpostavimo dobru volju od strane pripadnika vladajuće klase, trebamo uzeti u obzir da će njihovo poznavanje stvarnih problema onih kojima vladaju uvijek biti ograničeno, pa će problemi tih osoba biti samo djelomično riješeni. To je razlog zbog kojega se Mill zalagao za proširenje prava glasa radnicima.

Mill ukazuje na potrebe odvajanja funkcija predstavničkog tijela i izvršne vlasti, pri čemu se zastupnici trebaju suzdržavati od ambicije da vladaju. Kao prvo, Mill misli da se predstavničko tijelo treba suzdržavati od upravljanja. Ono zbog čega je predstavničko tijelo korisno jest prosuđivanje. Mill tvrdi da je nužno ili vrlo važno osigurati saslušavanje i razmatranje mnogih suprotstavljenih mišljenja. Zbog toga je takvo tijelo potrebno. S druge

strane, upravljački poslovi zahtijevaju posebnu pripremu i veliko iskustvo, dakle pretjerano bi uplitanje predstavničkog tijela bilo ekvivalentno situaciji u kojoj bi neobrazovani sudili o znanju.

Drugi se element protiv uplitanja ne temelji na prosuđivanju stručnosti, već na odgovornosti. Mill nas podsjeća na to da je neuobičajeno pozvati na odgovornost člana parlamenta zbog načina kako je glasao, što omogućava da članovi zastupničkog tijela glasaju i pod hirom trenutka. S druge strane, daleko je viša razina odgovornosti kojoj podliježu članovi vlade.

Mill se jasno suprotstavlja mogućnosti da se predstavnički sustav pretvori u delegatsko uređenje. Prema nekim shvaćanjima, birači bi od svojih predstavnika mogli zahtijevati formalna obećanja i ukloniti ih s položaja uvijek kada im njihovo djelovanje nije po volji. Međutim, po Millu to bi se suprotstavljalo jednom od svojstava dobre vladavine, onom da osigura vodstvo najboljih. Pretpostavlja se, dakle, da je onaj koji je izabran vredniji od onih koje zastupa, inače ne bi bio izabran.

Mill postavlja neka ograničenja u odnosu na pravo glasa. On smatra da iz prava na glas treba izostaviti osobe koje ne posjeduju barem minimalno obrazovanje. Društvo se, međutim, mora pobrinuti za opću naobrazbu, ali od dvije nužnosti, a to su naobrazba svih i omogućavanje političkog sudjelovanja samo onima čije sudjelovanje može biti svrsishodno, Mill smatra da je hitnije suočiti se s ovom drugom. Drugo je ograničenje u pravu glasa u tome da se za skupštinu koja odlučuje o porezima dopušta glasati samo onima koji plaćaju poreze. Međutim, Mill smatra da bi se društvo trebalo potruditi da iskorijeni siromaštvo u najbrutalnijim oblicima, pa bi, dakle, porez trebali plaćati svi. Tako bi se stiglo do opće prava glasa. Očito je da se Mill ne suprotstavlja demokraciji, već se zalaže za stvaranje njezinih što boljih preduvjeta.

Neki, ipak, smatraju da je Millovo shvaćanje demokracije ograničeno i da zapravo prikriva elitizam, a za to postoji najviše osnova u njegovim nastojanjima da uravnoteži brojčane odnose na način da se smanji moć onih najbrojnijih (a to bi, u uređenju kojeg on zastupa, bili radnici na koje želi proširiti pravo glasa), a to, pak, otvara mogućnost kritike, jer, moglo bi se reći, kako može biti demokratski da manjina i većina imaju istu političku težinu?

Posebice, Milla se kritizira zbog jednog prijedloga u vezi prava glasa koji zvuči nedemokratski, a to je prijedlog višestrukog prava glasa.²⁶ Mill nam kaže da je središnja ideja demokracije da svi imaju pravo glasa, ali ne svi na isti način. Posljedično, predlaže višestruko pravo glasa: svatko ima pravo glasa, ali neki imaju pravo na više od jednoga glasa. Jedini razlog koji dopušta taj privilegij je intelektualna superiornost – bogatstvo nije valjan razlog. I siromašnom bi, ako se pokaže da je na zavidnoj intelektualnoj razini, trebalo biti omogućeno zahtijevanje privilegija takve vrste. Osim toga, višestruki glas ne smije dopustiti onima kojima se njime služe da na taj način podčinjavaju zajednicu.

Ipak, Millova intencija nije pogodovati manjinama, već samo ih štiti, štiteći na taj način i opće interese koji su ugroženi uvijek kada postoji dominantna sila u društvu i kada nema suprotstavljanja mišljenja. Zapravo, tvrdi Mill, njegov je projekt uspostavljanje primjerenijeg oblika demokracije, a ne ograničavanje demokracije.

„Čista ideja demokracije, prema definiciji, jest vladavina cijelog naroda od strane cijelog naroda, jednako predstavljenog. Demokracija, kako se uobičajeno zamišlja i dosad provodi, jest vladavina cijelog naroda, od strane njegove tek puke većine – isključivo predstavljene“. (Mill, 1989, 75)

Bit Millove rasprave je u tome što želi izbjeći situaciju u kojoj jedna skupina ima zajamčenu prevagu te, na taj način, može nesmetano provoditi svoju volju, bez obzira na to jesu li njezine odluke razložne. Optimalna bi situacija bila ta u kojoj bi skupine bile uravnoteženo predstavljene, tako da bi o ishodu glasanja prevagu nosili oni predstavnici u svakoj skupini koji razmišljaju imajući u vidu najbolje razloge i opći interes. U tom kontekstu, elita s moralnim obilježjima trebala je imati zadatak da, putem slobodnog dijaloga, potiče sreću svih (Garforth, 1980, 60-70).

Millov otpor demokraciji kao pukoj vladavini većine nadglasavanjem je i danas prisutan u teorijskim prijedlozima, kao i u političkim praksama ili nastojanjima. Prisutna su i institucionalna rješenja kojima se želi ograničavati moć većine. Povijesno gledajući, postoji razlika između najčešće suvremene prakse i Millove misli, vezano uz Millovo predviđanje da će u demokraciji

²⁶ O višestrukom pravu glasa, vidi: (Robson, 1968, 226-228) i (Ravlić, 2001, 235-238, 310-311).

trebati najviše kontrolirati sposobnost nadglasavanja koju ima najbrojnija društvena klasa, to jest radnička klasa. Kao što ispravno naglašava Claudio Cressati, Millovo se predviđanje pokazalo krivim, s obzirom da je radnička klasa često glasala pod drugim utjecajima, koji nisu njezini klasni interesi. To je vidljivo i u Millovo vrijeme, kroz izbor i u toku vladavine Napoleona III u Francuskoj, kada se većina priklonila konzervativnim vrijednostima, što je navelo određene konzervativne krugove da vjeruju u to da širenje prava glasa nije nespojivo, već naprotiv korisno za one koje su željeli jačanje crkve i države (Cressati, 1988, 99, 101, 116-117). U suvremeno doba čini se da je glavni oblik poistovjećivanja koji ima odraz u kompaktnom glasanju nacionalna identifikacija i upravo u odnosima koji su vezani uz tu dimenziju pojavljuju se prijedlozi skloni afirmativnim akcijama koje odstupaju od načela jednakosti glasa. Takvi se suvremeni prijedlozi razlikuju od Millovog zbog toga što je Mill svojom idejom višestrukog glasa htio postići da upravo manjine obrazovanih i moralnih unutar svih skupina predstavljaju jezičac na vagi političkih odlučivanja, dok se danas ta moralna i intelektualna motivacija izgubila, te je ostala samo ideja smanjenja prevage određene skupine u procesima odlučivanja.

Najjači dokaz protiv elitističke interpretacije Milla je prisutan u dijelu kada govori o lokalnim vlastima te u sklopu ove rasprave prikazuje i svoje participativne ideje o demokraciji, iako su one ograničene samo na taj segment uređenja.²⁷ Mill je dosljedno u svojoj političkoj misli smatrao da državu ne treba opterećivati poslovima, niti joj pridavati previše ovlasti. Jedan od načina smanjenja državnih funkcija je jačanje uloge lokalne samouprave. Država treba biti aktivna u odnosu na lokalna tijela, ali prije svega davanjem informacija. Millova je ideja dostići maksimalnu moguću razinu razdvajanja vlasti koja ne šteti efikasnosti, a centralizaciju prihvaća samo u pogledu skupljanja informacija i to popraćeno širenjem informacija iz središta. Posebno je važno za Milla što lokalna tijela omogućavaju šire izravno sudjelovanje građana, što je za njega do te mjere važno da je u tom

²⁷ O Millovoj raspravi o lokalnim vlastima, vidi: (Robson, 1968, 219-222) i (Ravlić, 2001, 146-152, 244-249).

kontekstu spreman dijelom žrtvovati kompetenciju kako bi ga se omogućilo. Ukratko ću sažeti višestruke vrline koje Mill uočava u lokalnim vlastima.

Jedna je od njihovih vrlina funkcionalna: one čine da politički sustav bolje djeluje. Središnja vlada će teško moći proniknuti u sve detalje nacije, a upravo u tome su važna tijela lokalne vlasti. Zatim, lokalna tijela služe i kao posrednici između države i građana, te omogućuju građanima da se izjasne te da se međusobno udruže kako bi zajedno pokrenuli inicijative. Time se u društvu postiže širi pluralizam od onog pukog stranačkog, što predstavlja dodatnu mogućnost da se demokracija upražnjava u slobodi, a ne u većinskoj tiraniji.

Lokalne institucije, osim zaštitne, vrše i odgojnu funkciju. Iako Mill ne zaboravlja važnost formalnog odgoja, njegovo je mišljenje da je aktivno sudjelovanje prijeko potrebno da bi se odgoj upotpunio, prije svega kao škola slobode. Među najvažnijim aspektima odgoja koje donosi sudjelovanje u javnim aktivnostima je onaj o povezanosti s drugim ljudima, čime se vidi kako je pogrešno usmjerena kritika kojom se Millu prigovara da svojom teorijom podržava odvojenost ljudi. Suprotno tome, on traži povezivanje na novim osnovama, što bi, prema njegovom mišljenju, trebalo pogodovati boljoj kvaliteti zajedništva. Pri tome, jedna od rasprava s kojima se suočava je ona s religijom, a tome ću sada posvetiti nekoliko riječi.

Kako kaže Mill, mnogi su smatrali da je nužno očuvati religijske vrijednosti na osnovi vjerovanja da je religija jedina snaga koja može sačuvati zajedništvo. Nasuprot tome, Mill je smatrao da religijske ideje nisu ništa jače od bilo kojeg drugog moralnog sustava. Njihov autoritet proizlazi samo iz činjenice da su univerzalno prihvaćene. Bilo koji drugi sustav pravila, s dobro postavljenim odgojem, mogao bi postići isti rezultat. Potrebno bi bilo samo da uživa podršku javnoga mnijenja. Osim toga, religije imaju vrlo lošu osobinu u tome što potvrđuju bez razlike i ona pravila koja nisu valjana. (Mill, 1969b) Religije, dakle, nisu niti nužno, niti najbolje rješenje. Millov je prijedlog za stvaranje društvene povezanosti vezan uz samorazvoj pojedinaca, u međusobnoj suradnji. Nema potrebe ni za kakvim izvanjskim autoritetom koji bi bio polazna točka identifikacije u zajednici. Do stvarnog napretka čovječanstva dolazi tada kada pojedinci djeluju zajedno u slobodi. Time, osim

što pojedinačno razvijaju svoje vlastite vrline, izgrađuju i osjećaj koji ih međusobno ujedinjuje. Vrijednosti koje su relevantne u zajednici ne prenose se kao dogme, već se o njima neprestano raspravlja i postaju priznate tek kada izdrže sve kritičke provjere.

Demokratske institucije, prema Millu, predstavljaju nužnu dopunu slobodi kako bi je zaštitile i proširile na sve građane. Osim toga, demokratske institucije jamče svakom pojedincu da će njegovi interesi biti zaštićeni, te pridonose upotpunjavanju odgojne funkcije.

Millov politički projekt, međutim, time nije još upotpunjen. Moglo bi se reći da je Mill premalo uključio radnike unatoč podršci lokalnim vlastima kao pogodnom prostoru za participativnu demokraciju, a problem za Millovo shvaćanje demokracije predstavljaju i prevelike razlike između društvenih klasa. Toga je i Mill bio svjestan. Prema njemu, formalna je demokracija, kada postoje okolnosti za njezino postojanje, najbolje uređenje, ali ona sama po sebi nije dovoljna. Zbog toga Mill se zalagao za šire društvene promjene, posebice u području otklanjanja snažnih ekonomskih nejednakosti.

Ekonomska pravednost

Jako je važno istaknuti da za Milla ekonomsko područje nije uključeno u područje snažne zaštite pod kojom potpadaju radnje koje se tiču samog djelatnika. Ekonomske aktivnosti imaju utjecaja na druge i, prema tome, potpuno legitimno dolaze pod jurisdikciju društva. To je veoma očito u narednom citatu, iz članka u kojemu Mill raspravlja Newmanovu političku ekonomiju.

„Gospodin Newman se poziva na prirodni osjećaj prava svake osobe na ono što je proizvela; socijalisti se pozivaju na prirodan osjećaj u pogledu prava svake osobe koja se rodi da se rodi s istim prednostima kao i sva ostala ljudska bića. [...] Konačnu presudu donosi težnja za poticanjem ili sprečavanjem ljudske sreće“. (Mill, 1967, 443)

Nema, dakle, kod Milla nikakve načelne zaštite privatnoga vlasništva, niti ekonomskog uređenja koje se temelji na slobodnom tržištu. Kako kaže Ten, „ne postoji nužna veza između Millovog liberalizma i doktrine ekonomskog laissez-fairea, odnosno teorije minimalne funkcije države. Moguće je sjediniti

Millovo načelo slobode, s, na primjer, vjerom u socijalizam“ (Ten, 1980, 60-61). Presudu o opravdanosti privatnoga vlasništva i slobodnoga tržišta donose razmatranja o učinkovitosti. U praksi, međutim, nakon što je utvrdio da gospodarska sloboda nije nedodirljiva, Mill prednost daje laissez-faire pristupu.²⁸

Slične stavove Mill zastupa i u svojem najpoznatijem radu u području ekonomije, a to su *Principles of Political Economy*. I u tom se radu Mill suprotstavlja onima koji tvrde načelno da bi se država trebala ograničiti na to da zaštiti ljude od prijevara ili nasilja. No, kaže Mill, kada bi bilo tako, zašto se građanima ne bi ostavilo da sami brinu i o svojoj sigurnosti, odnosno da se sami štite od prijevara ili nasilja?

Unatoč tome što Mill pitanje državnog uplitanja u području ekonomije ostavlja otvorenim na načelnoj razini, analiza učinkovitosti govori u prilog što manjim državnim aktivnostima. Dijelom su argumenti za takav Millov stav već poznati iz rasprava o slobodi i demokraciji: bude li država prekomjerno izuzela građane od toga da sami brinu o sebi, doći će do znatne štete za njihov razvoj; zatim Milla jako zabrinjava mogućnost rasta državne moći; valja spomenuti i Millovu ideju o važnosti podjele djelatnosti i rasterećivanju države od previše djelatnosti radi same funkcionalnosti. Mill, međutim, prihvaća oporezivanje kao legitiman čin, ali, unatoč tome što je želio da društvo postigne smanjenje razlika u bogatstvu, tvrdio je da porez ne smije potpomagati rasipnika u odnosu na razboritog.

Chapters on Socialism su isto tako veoma važno djelo za razumjevanje Millovih stavova o pravednosti. Očito je na strani individualne inicijative i sustava privatnog vlasništva Millova usporedba takvog sustava s komunizmom. Osnovna je razlika u rukovođenju, koje je u prvom slučaju u potpunosti povjereno onome tko posjeduje kapital ili je izravno odgovoran za njega, što izaziva motivaciju koja nije prisutna u komunizmu. Millov je zaključak da oni koji će upravljati zajednicom u komunizmu neće biti zainteresirani za poboljšanje situacije i da zbog demografskog rasta neće biti

²⁸ Za temu laissez-fairea kod Milla, vidi: (Robson, 1968, 202-219), (Cressati, 1988, 119-128), (Riley, 1998, 116-120, 141-146) i (Ravlić, 2001, 95-103, 131-145). Cressati se trudi pokazati da je Millovo prihvaćanje laissez-fairea kao općeg propisa, iako deklarativno vezano samo uz

u stanju niti održati postojeće stanje. Dakle, ako gledamo ljude koji upravljaju, čini se da je sustav slobodnog tržišta bolji od komunizma.

Treba još vidjeti je li u pitanju motivacije radnika prisutna komparativna prednost u prilog komunizma. Mill je uvjeren da pod komunističkim režimom oni ne bi imali nikakav pozitivan poticaj da rade dobro, pa, s te točke gledišta, novo uređenje ne bi dovelo do nikakvog poboljšanja. Osim toga, unutar sustava koji je reguliran privatnim vlasništvom moguća su poboljšanja u stimuliranju radnika, kao na primjer uvođenjem mjera ili odredbi kao što je rad na pogodbu. Sve je prednosti koje se tiču stimulacije radnika a koje bi mogle biti ostvarive u komunizmu moguće ostvariti i u sustavu privatnog vlasništva. Čini se, dakle, iz dosadašnje rasprave, da je Mill autor koji je potpuno vjeran laissez-faire teoriji u ekonomiji. Međutim, vidjeti ćemo da je ta rasprava ipak složenija.

U *Principles of Political Economy* Mill ukazuje na to da proizvodnja nije samo individualna aktivnost. Tu su uključeni djelatnici koji brinu o očuvanju reda, poput policajaca i vojnika, te oni koji su odgovorni za razvoj znanosti, prosvjete i zdravstva. Ako te oblasti ne funkcioniraju dobro, to osjeća cijela proizvodnja. Mill naglašava ekonomsku vrijednost širenja znanja u narodu. U prilog tom svom uvjerenju navodi izvještaj industrijalca iz Švicarske, dotičnog gospodina Eschera, koji kaže da najviše voli raditi sa Sasima i sa Švicarcima, jer imaju takvu razinu obrazovanja koja im omogućuje da prošire svoje sposobnosti izvan granica određenog zanimanja dok engleski radnik, naprotiv, nije u stanju prekoračiti usko područje svoje specijalizacije i prilagoditi se promjenama koje mogu uslijediti. Ali najveće dobro dolazi s moralne strane. Najobrazovaniji su umjereni, njihove su zabave profinjene, „ekonomični su, a njihova se štedljivost proteže onkraj vlastita džepa i seže sve do kapitala njihovog gazde; zato se mogu smatrati poštenima i zaslužuju povjerenje“ (Mill, 1965, 108-109). Što se tiče engleskih radnika kojima nedostaje obrazovanje, čim se izvuku ispod željezne stege „potpuno izgube kontrolu nad sobom; nisu svjesni svog položaja i za kratko vrijeme postaju osorni i nekorisni“ (Mill, 1965, 109). I sam Mill dodaje svoja razmišljanja

komparativnu provjeru efikasnosti sustava, ipak u najvećoj mjeri vezano uz prihvatanje određenih političkih načela.

Escherovom opisu pozitivnih učinaka obrazovanja. Sav se trud oko nadziranja toga izvršavaju li radnici ispravno svoje dužnosti, prije svega oduzima od realnih potreba proizvodnje, a svako popuštanje u kontroli, koja nikada ne može biti savršena, iskoristiti će se kako bi se izbjegle dužnosti. Osim toga, potrebno je uzeti u obzir sve troškove za represivan aparat, nužan u društvu s niskom moralnom razinom.

Da bismo potpunije uvidjeli Millovu poziciju u odnosu na tradicionalne probleme *laissez-faire* teorije, važno je upoznati i način kako Mill pristupa dvjema temama ekonomije, to jest vlasništvu i nasljedstvu. Što se tiče vlasništva, osnovo je načelo da se svima zajamči ono što su proizveli svojim radom i zadržali štedljivošću. Poučna je Millova diskusija o vlasništvu nad zemljom. Iako zemlja nije ljudski proizvod, ono što proizlazi iz rada na njoj jest, s obzirom na to da zemljište treba pripremiti za obrađivanje, a i kasnija će produktivnost ovisiti o radu i tehnici. No, razlozi koji opravdavaju zemljišno vlasništvo s ekonomskog gledišta valjani su samo onda kada vlasnik zemlje uzme na sebe njezino poboljšanje. Taj uvjet, smatra Mill, nije zadovoljen niti u Engleskoj niti u Irskoj, gdje vlasnici iskorištavaju zemlju uvijek na isti način bez ikakvih poboljšanja i proizvode samo onoliko koliko je nužno da narod ne umre od gladi. U takvim uvjetima nije moguće braniti posjedovanje zemlje, s obzirom da je vlasništvo zemlje pravedno samo dokle je korisno. Kada to ne vrijedi, zemljoposjednici mogu izgubiti svoj posjed s jedinim pravom da traže zauzvrat odgovarajuću novčanu protuvrijednost. Očito je, dakle, da vlasništvo, kod Milla, nije neupitno, a načelo da se svima zajamči ono što su proizveli svojim radom i zadržali štedljivošću ne opravdava niti neupitnost raspodjele dobara u odnosu radnika i poslodavaca koji je Mill imao pred očima. Štoviše, Mill je smatrao da je takva raspodjela u njegovo vrijeme bila u određenom neskladu s njegovim načelom vlasništva (Berger, 1984, 171-175).

Veoma važna je i Millova rasprava o nasljedstvu. Mill ne dijeli mišljenje s pobornicima jednakosti koji pravu na nasljedstvo suprotstavljaju pravo svakog pojedinca da se rodi u jednakim uvjetima kao i ostali. Institucija nasljedstva svima koristi. Naime, iako je istina da se djeca radnika nalaze u teškoj situaciji u odnosu na djecu poslodavaca, istina je i da se nalaze u boljem položaju u kakvom bi bili da poslodavci nisu štedjeli. Nasljedstvo se, dakle,

opravdava time što doprinosi tome da čak i oni koji najmanje uživaju od priznanja takvoga prava bolje žive u odnosu na situaciju koja bi postojala da nema nasljedstva. Međutim, nasljedstvo nije neotuđivo pravo i djeca imaju pravo zahtijevati od roditelja tek toliko bogatstva koliko im je dovoljno da žive lagodno, ali ne luksuzno.

„Koliko god nečiji otac mogao naslijediti, ili bolje rečeno pribaviti, ne mogu tvrditi da je njegova dužnost da svoju djecu bez ikakve njihove zasluge učini bogatima. [...] Čak i ako ostvavimo po strani ekstremne slučajeve, moguće je tvrditi da bi, u najvećem broju slučajeva, bilo korisnije za društvo i za same pojedince kada bi im se dodijelio samo jedan dio onog bogatstva koji su roditelji imali“. (Mill, 1965, 221)

Sadržaj ovoga citata nije u sukobu s *laissez-faire* teorijom, s obzirom da ne govori o ograničavanju prava roditelja na određivanje nasljedstva, što je glavno pitanje između *laissez-faire* doktrine i redistributivističkih pozicija, već o pravima nasljednika, ali izbjeci ću detalje rasprave o nasljedstvu. Istaknuti ću samo ono što je u ovom tekstu bitni aspekt Millovih stavova o vlasništvu i nasljedstvu, a to je da je on, uz određena pojašnjenja i ograde, podržavao sustav privatnog vlasništva i *laissez-faire* teoriju. Ali je važno uočiti da je on želio i smatrao nužnim reformirati postojeće uređenje kako bi se dostigla viša razina pravednosti i takvi uvjeti življenja koji bi poticali razvoj čovjeka.²⁹ U svojoj se *Autobiografiji* Mill veoma kritički izjašnjava u odnosu na postojeće uređenje, te kaže da je u tim kritikama podržavao socijaliste saintsimonovce.

„Njihove kritike uobičajenih doktrina liberalizma liberalnih činile su mi se punima važnih istina: djelomice zahvaljujući njihovim spisima postao sam svjestan vrlo ograničene i prolazne vrijednosti stare političke ekonomije, koja privatno vlasništvo i nasljeđivanje prihvaća kao nepobitne činjenice, a slobodu proizvodnje i razmjene kao *derniet mot*. [...] Njihov sam cilj smatrao poželjnim i racionalnim, koliko god njihova sredstva možda bila neučinkovita; i premda nisam vjerovao ni u izvedivost ni u blagotvornost njihova društvenog ustroja, osjećao sam da proklamiranje takva ideala ljudskoga društva može samo težiti davanju korisnoga usmjerenja nastojanjima drugih da društvo, kako je ono danas ustrojeno, približe nekom idealnom kriteriju“. (Mill, 2011, 112-113)

Mill je smatrao da Saint-Simonov socijalistički prijedlog može biti uspješan samo u uvjetima velike zaostalosti. Međutim, potpuna sloboda na ekonomskom planu dovela je do velike nejednakosti, do katastrofalne

²⁹ Za pitanja vlasništva i redistribucije preporučam: (Berger, 173-175), (Cressati, 1988, 129-137) i (Ravlić, 2001, 115).

situacije za velik dio stanovništva, što je upućivalo na potrebu da se i unutar liberalizma uvedu neke novine. A saintsimonizam se pokazao vrlo važnim u svojoj sposobnosti upućivanja na granice klasične ekonomije. Prema Millovom mišljenju, sustav koji je predlagao je teško ostvariv, ali svejedno može pomoći poboljšanju društva. Na koji način? Mill je smatrao da ideje imaju veoma važnu ulogu za napredovanje povijesti i saintsimonska doktrina mogla je dati važan prilog moralnom razvoju, iako samo kao kritički moment. Ipak, taj je kritički moment za Milla jako važan i jako je važno imati ga na umu radi shvaćanja Millove misli. Štoviše, upravo će se kroz prikaz Millovog usvajanja i razrade kritike postojećeg uređenja shvatiti kako liberalizam nije jednostrana teorija kakvom ju se često shvaća u širim, ali, nažalost, ponekad i u stručnim raspravama. Može se reći da se s Millom događa zaokret u povijesti liberalizma i stvara smjer u kojemu veliku težinu ima kritika uređenja koja dopuštaju određene oblike i razmjere nejednakosti. Iako za Milla središnju vrijednost ima sloboda, veliku važnost ima i želja da se društvo reformira u egalitarnom smjeru.

Iscrpne kritike njegova doba mogu se vidjeti u Millovom tekstu *Vindication of the French Revolution of 1848*. U tom tekstu Mill kaže da je nepravедno da netko živi u oskudici, dok drugi i bez rada raspolažu bogatstvima. Vlasništvo, kako je tada bilo organizirano, suprotstavljalo se načelima pravednosti jer je radnicima bilo omogućeno da posjeduju samo vlastite ruke. O tome Mill govori i u *Principles of Political Economy* gdje kaže da

„Zakoni koji reguliraju vlasništvo [...] nisu razvili pravu ravnotežu među ljudskim bićima, već su nagomilali sve prepreke samo na pojedince, da bi onim drugima osigurali lagodniji život; ti su zakoni namjerno njegovali nejednakosti i onemogućavali da svi ljudi svoj životni put započnu u jednakim uvjetima“. (Mill, 1965, 207)

Postojeća se situacija kritizira, osim zbog toga što nije osigurala jednake mogućnosti, i zbog toga jer je jednu stranu opteretila svim naporima koji su nužni za porast društvenog bogatstva ugrožavajući je time u korist druge. Ne želi se poreći da oni koji posjeduju bogatstvo imaju određenu korisnu društvenu ulogu, međutim bilo je nepravédno to što su teret proizvodnje nagomilali na leđa radnika, a da je njihova dobit jako ograničena.

Neke su kritike upućene sustavu privatnoga vlasništva zamjetne i u *Chapters on Socialism*. I tu Mill ističe kako je mnoštvo podčinjeno siromaštvom, „ostaje vezano uvijek za jedno te isto mjesto, za isto zanimanje, prisiljeno da se pokori želji onih kojima služi, rođenjem lišeno materijalnih, intelektualnih i moralnih užitaka koje drugi dobivaju u nasljedstvo, bez zasluga i bez ikakvog napora“ (Mill, 1967b, 710). S druge strane, sustav vlasništva štiti privilegije stečene rođenjem. A nakon rođenja osnovni su kriteriji slučaj i domišljatost. Postojećem se uređenju prigovara i zbog toga što šteti čovjekovoj moralnoj dimenziji, stvarajući situaciju u kojoj svatko misli samo na sebe, a protiv svih drugih. Upravo je to rezultat konkurencije.

Iako je Mill ozbiljno uzimao u obzir kritike postojećeg sustava, nije bio sklon prihvatiti katastrofične prognoze za održivost i mogućnosti napredovanja u pravednosti postojećeg uređenja, poput one koju je izrazio Luis Blanc. Na primjer, tvrdnji da se plaće smanjuju, Mill se suprotstavlja pozivajući se na podatke koji su tvrdili upravo suprotno. Bilo je trenutačnih kriza, koje su, međutim, bile izlječive i unutar kapitalističkog uređenja. Zatim, tvrdi da njegovi suvremenici, kritičari postojećeg ekonomskog uređenja, nedovoljno poznaju zakone konkurencije, koji po njima postoje samo da bi umanjili plaće. Međutim, konkurencija može djelovati i na suprotan način i, između ostaloga, sniziti i cijene. Zbog toga Mill prihvaća uvjetno sindikalne inicijative, sve dok ne štete ostalom dijelu zajednice, kao, na primjer, drugim radnicima čije bi se plaće mogle smanjiti, ili poslodavcima. Mogle bi se, na primjer, nanijeti štete uvjetima proizvodnje, jer bi se značajnim povećanjem plaća proizvodnja mogla imobilizirati. To je zbog toga što ona ne ovisi samo o radu, već i o kapitalu koji se investira. Zatim, mogli bi se ugrožavati i radnici koji imaju manju dogovornu moć, jer bi oni osjetili rast plaća drugih radnika, a u isto vrijeme ne bi mogli povišiti svoje. I na kraju, to može štetiti onome tko je u potpunosti zaslužan za pribavljanje kapitala (Mill, 1967c, 633-668).

Mill smatra da je značajna pogreška kritičara postojećeg sustava, i sindikalista i socijalista, u tome što smatraju da je veliki dio proizvodnje otuđen od proizvođača samo kako bi se drugi obogatili. Greška je u tome što se ne primjećuje da se novac s kojim vlasnik kapitala raspolaže ne troši samo za njegovo zadovoljstvo, već se reinvestira.

Mill i pojedinačno analizira prigovore kritičara postojećeg sustava vlasništva. Slijediti ćemo sada Millovu analizu tih mislilaca u *Principles of Political Economy* i *Chapters on Socialism*. Autore koje komentira dijeli na socijaliste i komuniste. Socijalisti su oni koji ne traže nužno ukidanje privatnoga vlasništva, ali ne žele da ono pripada pojedincima, već zajednici, udruženjima ili vladi. Među predstavnicima spominje Saint-Simona i Fouriera. Komunisti žele ukidanje privatnoga vlasništva, a među njima neki zastupaju potpunu jednakost u raspodjeli dobara (Owen, Blanc, Cabet), dok drugi prihvaćaju neke nejednakosti, ali koje se temelje na općoj koristi. Druga je podjela između onih koji žele ukinuti konkurenciju i privatno vlasništvo uz pomoć komunitarnog sustava sačinjena od autonomnih cjelina (Owen, Fourier), dok ostali žele da cjelokupno vlasništvo prijeđe u ruke radnika putem revolucije i da se njime upravlja kroz središnju vladu. Potrebno je još napomenuti da se izrazi 'socijalizam' i 'komunizam' ne upotrebljavaju uvijek s različitim značenjima, već kao dijelove jedne doktrine koju treba usporediti s kapitalizmom.³⁰

Od Millove rasprave o stanju pravednosti u okolnostima tržišnih odnosa koji su postojali u njegovo vrijeme, valja zapamtiti njegov kritički odnos i svijest o potrebi važnih reformi. Važno je imati na umu Millovu ideju da moguće nepravde koje bi slijedile iz socijalističkih i komunističkih prijedloga reformiranoga društva ne bi bile veće od nepravdi postojećeg sustava, ali i stav da situacija nije nepopravljiva unutar temelja postojećeg uređenja. Ispravna poredba nije između sustava kojeg predlažu kritičari i sustava privatnog vlasništva u njegovom ondašnjem obliku, već bi se poredba trebala odnositi na sustav privatnog vlasništva kakav bi mogao biti. Štoviše, Mill je bio uvjeren da nepravde ne rastu, već se smanjuju. Osim toga, nije vjerovao u to da bi samo ukidanje razlika između poslodavaca i radnika dalo dovoljnu osnovu za povećanje plaća.

Millovu poziciju najbolje ilustrira ovaj njegov stav:

³⁰ Postoje kritičari koji kažu da Mill nije precizno interpretirao autore o kojima govori. Tako se kaže da je Mill zanemario činjenicu da je Blanc inzistirao na autonomiji tvornica; zatim, suprotno onome što je mislio Mill, nisu svi owenovci podržavali potpunu jednakost; i, na kraju, njegovo je poznavanje saint-simonizma bilo djelomično jer se odnosilo samo na struju koja je htjela 'industrijsku vladu' koja bi bila izabrana od naroda, a zapostavljao je drugu struju koja je

„Kada bi se trebao izvršiti izbor između komunizma sa svim njegovim mogućnostima i prisutnog stanja sa svim svojim patnjama i nepravdama; kada bi institut privatnoga vlasništva nosio sa sobom, kao nužnu posljedicu, da je proizvod rada raspodjeljen onako kako sada to vidimo, gotovo inverzno proporcionalno radu [...] tada bi sve velike i male teškoće komunizma na vagi imale težinu praha. Ali kako bi usporedba bila provediva, treba usporediti komunizam uz sve njegove najbolje mogućnosti, sa sustavom privatnoga vlasništva ne u aktualnom obliku, već s time kakav bi mogao postati“. (Mill, 1965, 207)

Koja je Millova ideja o budućnosti sustava privatnog vlasništva? Mill je smatrao nezamislivim da bi se radnici zadovoljili položajem namještenika kao definitivnim stanjem. Nije bilo moguće očekivati, prema njegovom mišljenju, da će razdioba na dvije klase biti trajna, što bi bilo nepoželjno i s moralne strane jer ona ljude postavlja u konfliktan odnos. U kojem je smjeru Mill zamišljao razvoj? Još u *Claims of Labour* Mill vidi mogućnosti emancipacije radničke klase u udruživanju radnika i poslodavaca tako da radnici sudjeluju u raspodjeli profita. Zatim, potrebno je podržavati stvaranje zadruga među samim radnicima, što bi uvelike pridonosilo odgojnim potrebama, bile te zadruge uspješne ili ne. U prvom je slučaju jasno zašto. U drugom bi poslužilo razjašnjavanju uloge kapitalista. Isti je kooperacijski prijedlog predložen u tekstu *Vindication of the French Revolution of 1848*. Mill čak predlaže da država podržava takve inicijative. Tijekom godina je Mill sve više usmjeravao svoje nade u kooperaciju radnika. 1869. u *Thornton on Labour and Its Claims* prikazuje stanje u kojemu su radnici podčinjeni, a izražava nadu da će čitav kapital prijeći u ruke radnika. Millov reformistički prijedlog, dakle, nije se sastojao u pokušajima razvlašćivanja poslodavaca, već u organizaciji radničkih zadruga. Mill je čak smatrao da postoje iskustva koja potvrđuju dobru perspektivu za takve radničke zadruge.

Najjasnija rasprava o problemu kooperacije nalazi se u VII poglavlju pete knjige *Principles of Political Economy*. Mill započinje svoje izlaganje jasnom izjavom o tome kako je nužno da se, koliko je to moguće, svakoj osobi osigura mogućnost samoodređenja. U tu svrhu kritizira paternalističke pozicije koje zahtijevaju da interese siromašnih čuvaju oni bogati. Ti zahtjevi prikrivaju ono što se zapravo zbiva: iskorištavanje. Sve su dosada

zahtijevala da rukovođenje tvornicama po pravu pripadne 'velikim industrijalcima'. Za potpuni pregled ove Millove diskusije, čitatelja upućujem na (1967b).

privilegirane klase koristile svoju moć za svoje vlastite egoističke ciljeve. A, osim toga, čak i ako se pretpostavi da vladajući sloj ima dobre namjere, ništa ne navodi na to da bi oni kojima se vlada trebali biti pasivni, ili pak da nisu sposobni vladati sami sobom. Vidljiva je sličnost između ovih stavova s onime što je Mill zastupao u raspravi o demokraciji.

Osim pravednosti, Mill je smatrao da će se afirmacijom kooperativističkog sustava postići i značajan moralni napredak, koji će se očitovati u tome što će se prevladati sukob poslodavaca i radnika, te će prijateljsko natjecanje koje ima u vidu zajedničko dobro zamijeniti klasne konflikte i razvijati će se škola praktične inteligencije i socijalne solidarnosti. Novi bi sustav imao veliku vrijednost jer bi sačuvao autonomnu sferu pojedinaca stvarajući takve uvjete koji ih ne bi izolirali jedne od drugih, već bi pridonosili zamjeni konfliktnih situacija suradnjom.³¹

Time smo vidjeli kako se Millovi prijedlozi o promjenama u ekonomskoj sferi vežu s njegovim liberalnim i demokratskim pozicijama. Između tih elemenata nema kontradikcije, već nasuprot međusobna podupiranja. To je vidljivo s obzirom da bi, po Millu, s jedne strane i pri realizaciji reformi u ekonomskoj sferi bilo nužno štitići autonomiju pojedinaca i jamčiti prava na osnovi formalne demokracije, a s druge strane reforme i određena redistribucija nužne su za uspostavljanje ciljeva kojima je Mill težio i u raspravama o slobodi i demokraciji. Posebice je to uočljivo kada je kod Milla riječ o temeljnim pitanjima jednakosti, to jest o zaštiti osoba u statusu jednakih – zaštita od toga da osobe potpadnu pod tuđom dominacijom, da im je ugroženo dostojanstvo, a posebno status autonomnog djelatnika, što je ugroženo, uz ostalo, i kada je osoba u teškom stanju neimaštine (Berger, 1984, 199).³²

ZAKLJUČAK

Vidljivo je da je Millova politička misao raznovrsna i usmjerena pokušajima odgovaranja širokom broju pitanja, uz ozbiljnost i suptilnost koju treba zadržati

³¹ O Millovom viđenju moguće budućnosti radničke klase i socijalističkih pokušaja, vidi: (Robson, 1968, 264-268) i (Ravlić, 2001, 117-120).

u raspravama koje mogu imati društveni utjecaj i odraziti se na sudbinu zajednica i pojedinaca.

Millovom značajnom vrlinom smatram crpljenje inspiracije iz različitih izvora i teorijskih konteksta. Jedna od glavnih opasnosti u političkoj teoriji može biti upravo strogo usvajanje jezgre neke paradigme i interpretacija zbilje kroz tako predodređeno čitanje. Suprotno od toga, Mill je nastojao unaprijediti i one teorijske programe koje je sam usvajao. Takav je, na primjer, njegov odnos s utilitarizmom. Osnovni utilitaristički program pokušao je usporediti s realnim opisom ljudske prirode, ali i s dostignućima drugih teorijskih paradigmi, sa svrhom nuđenja suptilnije razrade problema. Ostaje upitno koliko je to uspio postići u vezi sa samim utilitarizmom, ali mislim da su u pravu oni autori koji smatraju da to i nije toliko bitno za ispravnost njegove političke teorije.³³

Mill se pristup na najbolji način manifestira u njegovoj političkoj teoriji. Tu je uspio povezati razumljivost izlaganja sa značajnim uvidima o relevantnim problemima. Njegova teorija o slobodi je još uvijek iznimno utjecajna. Nastojao sam u ovome poglavlju pokazati da neki od njegovih modela argumentacije predstavljaju osnovu rasprave i u tekućim diskusijama. Pri tome, potrudio sam se pokazati na određenim primjerima da, iako je zastupao slobodu kao vrhunsku vrijednost, trudio se suptilno uočiti koje su njezine granice, pri čemu je dostigao razinu intelektualne profinjenosti koju ne uspijevaju primijeniti svi sljedbenici njegove teorije.

Mill je ispravno uočio da samo jamstvo slobode u smislu zaštite individualnog prostora pojedinca od uplitanja zajednice nije dovoljna. Demokracija predstavlja nužnu dopunu tako shvaćenoj slobodi. Pored toga što je Mill jedan od najvažnijih teoretičara liberalizma, svakako ga valja uvrstiti među najvažnije teoretičare demokracije. Pri tome, ponudio je mnogo važnih uvida, a najvažniji se tiču činjenice da se demokracija može manifestirati i kao tiranija, odnosno kao nerazložno većinsko nadglasavanje. Mill je zastupao demokraciju u kojoj bi prevladavali najbolji argumenti. Iako su suvremene

³² O pitanjima nejednakosti, odnosima liberalizma, demokracije i jednakosti, te socijalizma i raspodjeli vlasništva, vidi: (Robson, 1968, 246-271), (Berger, 1984, 159-171, 184-186, 175-183, 199), (Rawls, 2007) i (Ravlić, 2001, 107-129, 307-308).

³³ Smatram da slično razmišlja Gerald Gaus u (Gaus, 1981).

teorije složenije u odnosu na okvir njegovog prijedloga, mislim da ga svakako vrijedi smatrati jednim od prethodnika suvremene deliberativne demokracije i opravdavačkog liberalizma, to jest onih teorija koje, na razne načine pokušavaju dokazati da su legitimni samo oni zakoni koji ograničavaju slobodu isključivo na temelju razloga koje nitko ne može razložno odbaciti, odnosno razloge koje svatko mora razložno prihvatiti. Pri tome, suprotno od mnogih suvremenih autora koji žele zajamčiti razložnost demokratskih rasprava i donošenja odluka, Mill ne želi ograničiti vjerovanja koja se mogu smatrati legitimnim u argumentacijama pri demokratskom odlučivanju o zakonima koji ograničavaju slobodu (na primjer, isključenjem vjerskih argumenata kao dopuštenima u takvim demokratskim odlučivanjima), već nade usmjerava institucionalnim uređenjima koja otežavaju nadglasavanje i potiču afirmaciju razložnosti.³⁴ No, nikakvo institucionalno rješenje neće samo po sebi omogućiti ispravno funkcioniranje demokratskih institucija, a ponajmanje funkcioniranje demokratskih institucija koje će štiti slobode pojedinaca. Nužne su kvalitete naroda. Na temelju rečenoga, vidljivo je da postoje osnove za čitati Milla u relaciji ne samo s liberalnom i demokratskom teorijom, već i s republikanskom teorijom.

Kao posebnu Millovu vrijednost želim istaknuti to što je pokazao da liberal ne treba nužno prihvatiti tržište i na njemu stečeno vlasništvo kao nepovrediv prostor. To, prema Millu, nije dio prostora radnji koje se tiču samoga djelatnika i ne zaslužuje zaštitu takvom snagom. Mill je bio naglašeno osjetljiv u odnosu na pitanje socijalne nejednakosti, ali u traženju rješenja došao je do zaključka da analiza zbilje otkriva da se optimalni rezultati ne mogu postići ukidanjem slobodnog tržišta. Izlaz je vidio u utopističkom i nikada realiziranom prijedlogu sustava koji bi se temeljio na radničkim zadrugama. Zbog nespremnosti na odustajanje od tržišta, moglo se reći da je Mill u velikoj mjeri ostao vezan uz raniji liberalni program. Ali njegove kritike stanja nejednakosti do kojega je dovelo slobodno tržište i želja za društvenim reformama ukazuju na to da se s njime dogodio važan zaokret u povijesti liberalizma. Mill je sam za sebe rekao da je uvjetni socijalist. John Robson ispravno kaže da bi se prosudba o tome je li Mill uistinu bio socijalist mogla

³⁴ Mislim da se u tome Gerald Gaus pokazuje Millovim vjernim sljedbenikom (Gaus, 2009b).

izvršiti jedino kada bi se odredio kontekst rasprave, odnosno kada bi se pojasnilo s kojim ga se pozicijama uspoređuje. Tako, kaže Robson,

„U usporedbi s njegovim ocem i s Benthamom, s klasičnim ekonomistima, s javnošću i gotovo potpunim mnijenjem njegovog vremena, te s modernim autorima koji brane kapitalizam, on jest socijalist. U usporedbi sa suvremenim socijalistima, te s njihovim praktičkim i teorijskim prethodnicima (Millovim suvremenikima) on je pobornik kapitalizma. [...] Čini se da svjedočanstvo ukazuje na to da je Mill bio, kao što sam kaže, uvjetni socijalist. Zaključak ne iznenađuje, jer kada se svjedočanstvo razmatra u potpunosti, vidi se da je bio i uvjetni demokrat, pa čak i uvjetni liberter“. (Robson, 1968, 270-271)

Ipak, ne čini se nevjerodostojnom tvrdnja koju nude Cressati i Wolff, koji ističu kako su Millove moralne sklonosti usmjerene socijalizmu. Sustav privatnog vlasništva nalazi svoje opravdanje u tome što su ljudi u postojećem svijetu pohlepni i egoisti, dok bi socijalizam odgovarao stanju u kojemu bi se čovječanstvo uzdiglo iznad takvih osobina i doživjelo moralni napredak kojeg Mill priželjkuje (Cressati, 1988, 142-144) i (Wolff, 1998, 8-9).

Bitno je u toj raspravi ukazati na to da se s Millom vidi kako liberalizam nije nužno neosjetljiv na problem društvenih nejednakosti. Štoviše, kao kod Milla, moguće je u liberalnoj teoriji smatrati da je pravednost nepotpuna ako se skrbi samo o slobodi, a ne i o nadvladavanju ekonomskih nejednakosti.

Na kraju je potrebno ukazati na važan dio Millove misli, koji može služiti otklanjanju zablude u interpretaciji liberalizma. Mill je pokazao da liberalizam nije doktrina ekstremnog individualizma radikalno odvojenih pojedinaca. Millova je teorija radikalno individualistička, ako se pod time želi ukazati na zaštitu individualnih sloboda. No, također smo vidjeli da je Mill veliku pažnju usmjerio stvaranju uvjeta za jačanje zajedništva. Središnje pitanje za njega je hoće li to biti zajedništvo u neslobodi (što je po Millu samo površan oblik zajedništva) ili zajedništvo u slobodi, koje je jedino zajedništvo koje se, prema Millu, pojavljuje s istinski dubokim vezama.

Nažalost, ograničenost prostora odredila je nužnost izbora tema i odustajanje od nekih između njih koje su iznimno važne. Među njima je obrana prava žena čiji je Mill povijesno jedan od važnih utemeljitelja, (Mill, 2000) te tema nacionalnog pitanja (Mill, 1989, 161-166).³⁵ Iako se valja upitati koliko je Millova rasprava o pravima žena aktualna u sklopu suvremenih

aktualnih tema u tom području – a postoje osporavanja takve aktualnosti –³⁶ vrijedno je baviti se ovom Millovom diskusijom zbog njezine povijesne važnosti, ali, kao što je napisao Fred Berger, i radi boljeg razumijevanja glavnih postavki njegove filozofije politike i njihovog oprimjerenja (Berger, 1984, 196-204). Roger Crisp čak raspravlja Millovu diskusiju o pravima žena kao glavno oprimjerenje Millovog razumijevanja jednakosti (Crisp, 1997, 201-215). Što se tiče Millove rasprave o nacionalnom pitanju, može se reći da nije razrađena uz veliku preciznost i dubinu, a možda predstavlja i jedan od dijelova njegove misli gdje ga se najlakše može osuditi za nedorečenosti i nedosljednosti. Ipak, očigledan je utjecaj na ideje koje su razrađene i produbljene u suvremenim raspravama, a među njima stav da liberalna demokracija i društvena solidarnost ne mogu opstati u uvjetima nacionalne razdvojenosti. Među autorima koji u nekom obliku zastupaju takav stav je i već spomenuti Brian Barry (Barry, 2006).³⁷

PRIMARNA LITERATURA

Svi se Millovi radovi nalaze u monumentalnom izdavačkom poduhvatu Toronto University Press i Routledge and Kegan Paul (Toronto i London, 1963 i nadalje). Izdanje u cijelosti dostupno je na internetu slobodnim pristupom na <http://oll.libertyfund.org/> Sve radove koji nisu prevedeni na hrvatskom jeziku citiram prema tom izdanju. U nastavku bibliografskog prikaza, za te radove navodim naslov, tom i godinu objavljivanja toma.

Mill, J.S., 1965: *Principles of Political Economy*, tomovi II i III.

Mill, J.S., 1967a: *Newman's political economy*, tom V, 439-458.

Mill, J.S., 1967b: *Chapters on Socialism*, tom V, 703-753.

Mill, J.S., 1967c, *Thornton on Labour and Its Claims*, tom V, 631-638.

Mill, J.S., 1969a: *Utilitarianism*, tom X, 203-259.

Mill, J.S., 1969b: *Three Essays on Religion*, tom X, 369-489.

³⁵ Za ovu temu preporučam i (Ravlić, 2001, 158-173).

³⁶ Za oglednu raspravu o tom pitanju, preporučam (Annas, 1977) i Bergerov odgovor toj autorici (Berger, 1984, 196-204).

³⁷ U ovom tekstu u velikoj mjeri koristim dijelove svoje knjige (Baccarini, 1993).

- Mill, J.S., 1984a: *Reform in Education*, tom XXI, 61-74.
- Mill, J.S., 1984b: *Educational Endowments*, tom XXI, 207-214.
- Mill, J.S., 1984c: *On Marriage*, tom XXI, 35-49.
- Mill, J.S. i Taylor, H., 1984: *Paper's on Womens' Rights*, tom XXI, 379-392.
- Mill, J.S., 1985: *Vindication of the French Revolution of 1848*, tom XX, 317-363.
- Mill, J.S., 1988: *O slobodi*, Informator, Zagreb.
- Mill, J.S., 1989: *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*, Informator, Zagreb.
- Mill, J.S., 2000: *Podređenost žena*, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Mill, J.S., 2011: *Autobiografija*, Disput, Zagreb.

Od tekstova o Millu čitatelju koji se počinje baviti njegovom teorijom najviše preporučam:

- Annas, J., 1977: Mill and the Subjection of Women, *Philosophy*, 52, 179-194.
- Anschutz, R.P., 1969: *The Philosophy of J.S. Mill*, Clarendon Press, Oxford.
- Berger, F.R., 1984: *Happiness, Justice, and Freedom. The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill*, University of California Press, Berkeley.
- Cressati, C., 1988: *La libertà e le sue garanzie. Il pensiero politico di John Stuart Mill*, Il Mulino, Bologna.
- Crisp, R., 1997: *Mill on Utilitarianism*, Routledge, London.
- Gaus, G.F., 1981: The Convergence of Right and Utility. The Case of Rawls and Mill, *Ethics*, 92, 57-72.
- Gaus, G.F., 2009a: State Neutrality and Controversial Values in *On Liberty*, u: C.L. Ten (ur.), *Mill's On Liberty. A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Garforth, F.W., 1980: *Educative Democracy. John Stuart Mill on Education in Society*, Oxford University Press, Oxford.
- Gray, J., 1983: *Mill on Liberty. A Defence*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Rawls, J., 2007: *Lectures on the History of Political Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge.
- Riley, J., 1998: *Mill on Liberty*, Routledge, London.

Robson, J.M., 1968: *The Improvement of Mankind. The Social and Political Thought of John Stuart Mill*, University of Toronto Press i Routledge and Kegan Paul Toronto i London.

Schneewind, J.B. (ur.), 1969: *Mill. A Collection of Critical Essays*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.

Stephen, J.F., 1874: *Liberty, Equality, Fraternity*, H. Elder & Co, London.
Dostupno na internetu http://files.libertyfund.org/files/1216/0250_Bk_Sm.pdf ,
pristupio 17.1.2012. u 11.15.

Ten, C.L., 1980: *Mill on Liberty*, Clarendon Press, Oxford.

Thompson, D.F., 1976: *John Stuart Mill and Representative Government*, Princeton University Press, Princeton.

Wolff, J., 1998: Mill, Indecency and the Liberty Principle, *Utilitas*, 10, 1-16.

Preporučam i tekstove koji su objavljeni na hrvatskom jeziku ili u hrvatskim časopisima:

Babić, J., 1985: Utilitarizam i sloboda (ogled o J.S. Millu), *Dometi*, 10.

Baccarini, E., 1993: *Sloboda, demokracija, pravednost. Filozofija politike J.S. Milla*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka.

Kulenović, E. Mill, 2005: *Philosophical Tolerance and Tragic Choice*, 42, 127-137.

Primorac, I., 1986: Millova obrana slobode, *Filozofska istraživanja*, 2.

Ravlić, S., 1999: Millovo „jednostavno načelo“ slobode, *Filozofska istraživanja*, 19.

Ravlić, S., 2000: John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, *Politička misao*, 37, 70-85.

Ravlić, S., 2001: *Poredak slobode. Politička misao Johna Stuarta Milla*, Filozofska istraživanja, Zagreb.

SEKUNDARNA LITERATURA

Baccarini, E., 2007: Provedba morala putem zakona, u: E. Baccarini i S. Prijić-Samaržija, *Praktična etika. Ogledi iz liberalnoga pristupa nekim problemima praktične etike*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb.

Barry, B., 2006: *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Jesenski i Turk, Zagreb.

Bobbio, B., 1992: *Liberalizam i demokracija*, Novi liber, Zagreb.

Devlin, Lord, P., 1965: *The Enforcement of Morals*, Oxford University Press, Oxford.

Devlin, Lord, P., 1977: *Morals and Criminal Law*, u: R.M. Dworkin (ur.), *The Philosophy of Law*, Oxford University Press, Oxford.

Gaus, G.F., 2009b: *The Place of Religious Beliefs in Public Reason Liberalism*, u M. Dimiova-Cookson i P.M.R. Stirk (ur.), *Multiculturalism and Moral Conflict*, Routledge, London.

Kukathas, C., 2003: *The Liberal Archipelago*, Oxford University Press, Oxford.

Nussbaum, M.C., 2004: *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*, Princeton University Press, Princeton.

Rawls, J., 2000: *Politički liberalizam*, KruZak, Zagreb.